

TARTU LINNAMUUSEUM 2012

TARTU LINNAMUSEUM
Tartu City Museum

Aastaraamat

© 2012 Tartu Linnamuuseum ja autorid

Väljaandja: Tartu Linnamuuseum

*Koostajad ja toimetajad: Marge Rennit, Heivi Pullerits (Calendarium),
Maris Viibur (Studia, Textus)*

Keeletoimetaja: Ene Nagelmaa

Tõlge: Tiina Mällo

Kujundus: Peeter Paasmäe

 ELMATAR 2012

Trükk: Greif OÜ

ISSN 1406-4480

Sisukord

<i>Marge Rennit</i>	Saateks	7
STUDIA		
<i>Ioana Boca</i>	Sighet'i kommunistiohvrite ja kommunistivastase liikumise mälestusasutus Rumeenias	11
	<i>Sighet Memorial to Anticommunist Resistance and the victims of Communism in Romania</i>	20
<i>Marge Allandi</i>	Laulupidu, kultuurimälu ja rahvuslik identiteet	23
	<i>Song Festivals, cultural memory and national identity</i>	32
<i>Marge Rennit</i>	Kinolinn Tartu. Esimene poolsajand	35
	<i>Film city Tartu. First half of century</i>	71
TEXTUS		
<i>Pearu Kuusk</i>	1949. aasta märtsiküüditamine Tartu linnas ja maakonnas Eesti NSV Riikliku Julgeoleku Ministeeriumi dokumentides	77
	<i>1949 March deportation in the county and town of Tartu in the documents of the Ministry of State Security of the Estonian SSR</i>	105
COMMENTARII		
<i>Vello Salo</i>	Laulupidude armastuslaulud	111
	<i>Love Songs at Song Festivals</i>	127
CALENDARIUM		131
ANNALIS		
<i>Merike Toomas</i>	Tartu Linnamuuseum aastal 2011	143
	<i>Tartu City Museum in 2011</i>	164

<i>Kaie Jeesser</i>	Tartu Linnamuuseumi kogude juurdekasv 2011. aastal	167
	<i>Increase of collections at the Tartu City Museum in 2011</i>	174
Kasutatud lühendid		175

Saateks

Seekordne Tartu Linnamuuseumi aastaraamat on sisu poolest mitmekesine – käsitletakse Teise maailmasõja järgseid traagilisi sündmusi, selle kõrval arutletakse meie laulupidude tähenduse üle ning pakutakse ülevaadet Tartu vanematest kinodest.

2011. aastal tähistati linnamuuseumis KGB kongide muuseumi 10. sünnipäeva. Sel puhul peeti oktoobri lõpus rahvusvaheline konverents, millel osalesid kolleegid kommunistliku režiimi kuritegude ja vastupanuvõitluse ajalooga tegelevatest Ida-Euroopa muuseumidest. Konverentsi ettekannetest on muuseumi 18. aastaraamatu *Studia* rubriigis koha leidnud Rumeenia lähiajaloo uurija Ioana Boca ülevaade Sighet'i kommunistiohvrite ja kommunistivastase liikumise mälestusasutusest. Teema Eesti-poolse käsitlusena on rubriigis *Textus* publitseeritud osa riikliku operatsiooni «Priboi» toimikust, mille alusel pandi toime 1949. aasta märtsiküüditamine Tartu linnas ja maakonnas, ning samas piirkonnas operatsiooni läbiviimist peegeldavad aruanded. Publitseeritud dokumente on kommenteerinud KGB kongide muuseumi rajaja ja endine kuraator Pearu Kuusk.

Kahes artiklis käsitletakse Eesti laulupidude traditsiooni. Marge Allandi vaatleb *Studia* artiklis «Laulupidu, kultuurimälu ja rahvuslik identiteet» laulupidu kui rituaali ning rahvusliku identiteedi kujundajat ja kandjat. Artikkel valmis 2009. aastal kaitstud magistritöö põhjal. Rubriigis *Commentarii* ilmuv assees «Laulupidude armastuslaulud» mõtiskleb Vello Salo laulupidude, armastuse laulude ja vabaks laulmise teemadel. Tegu on 2011/2012. õppeaastaks Tartu Ülikooli vabade kunstide professoriks kutsutud Vello Salo loenguga tsüklilist «Mõiste *armastus* eesti keeles, folklooris ja kirjanduses», lugupeetud autor kohandas selle meie aastaraamatu jaoks. Ühes Vello Salo kirjutisega sündis aastaraamatu rubriik *Commentarii*, mille tähendused ladina keeles on selle ristiema Marju Lepajõe sõnul «märkmeh, ülestähendused, skitsid, mäletamisväärsused, ühe sõnaga arutlused, mis kasvavad välja igapäevastest sündmustest ega ole kuigi range struktuuriga». Loodan väga, et sisukaid arutlusi rubriigis *Commentarii* saame lugeda ka edaspidi.

Eesti filmi 100. sünnipäeva selle sünnilinnas Tartus tähistas linnamuuseum näitusega «Filmilinn Tartu. Pääsukesest tARTuFFini». Filmiloo kõrval sai näitusest tutvuda Tartu kinode ajalooga – esimene Eesti paikkino avati Tartus! –,

selle tulemuseks on Marge Renniti rikkalikult illustreeritud ülevaade «Kino-
linn Tartu. Esimene poolsajand».

Tavapäraselt tutvustab rubriik *Calendarium* tänapäeva tartlasi ja Tartu aja-
loos olulisi isikuid, kellel 2012. aastal täitub ümmargune tähtpäev. Rubriigis
Annales ilmub linnamuuseumi direktori Merike Toomase koostatud ülevaade
muuseumi ja selle filiaalide tegevusest ning peavarahoidja Kaie Jeeseri ülevaa-
de kogude täiendusest aastal 2011.

Lõpetuseks tänan südamest 18. aastaraamatu kaastööde autoreid, samuti see-
kordse aastaraamatu kaastoimetajaid, häid kolleege Heivi Pulleritsu ja Maris
Viiburit.

Ühtlasi soovin head lugemist Tartu ajaloo huvilistele!

Marge Rennit

STUDIA

J00NIS 1. Raidkujude rühm «Ohvrite korteež». Foto: Sighet'i mälestusasutus.

Sigheti kommunistiohvrite ja kommunistivastase liikumise mälestusasutus Rumeenias

Ioana Boca

*Kui õigusemõistmine ei lähtu mälust,
võib mälust kujuneda õigusemõistmine.*

Ana Blandiana

Kommunistiohvid Rumeenias

Rumeenias peetakse kommunistiohvriteks ligikaudu kahte miljonit inimest.¹ Igaüks, kes vastandus või näis vastanduvat kommunistliku partei poliitikale, sai automaatselt külge rahvavaenlase, reaksionääri või inglise-ameerika spiooni sildi. Sellise poliitika põhiprintsiibiks oli arusaam «kõik, kes ei ole poolt, on vastu». 1950. aasta jaanuaris andis Rumeenia kommunistlik parlament välja seadluse (nr 6/1950), mille alusel kehtestati «kõigi nende isikute kinnipidamine töölaagrites, kes ohustavad või kavatsevad ohustada rahvademokraatlikku režiimi, takistavad või kavatsevad takistada sotsialismi ülesehitamist Rumeenia Rahvavabariigis, samuti kõigi nende kinnipidamine, kes laimavad riiki või riigiorganeid, juhul kui selliseid fakte analoogiapõhiselt ei ole võimalik või ei saa pidada seaduserikkumisteks».² Enamiku kahtluseluste üle, keda süüdistati sotsialistliku korra vastases tegevuses, kohut ei mõistetud. Süüalused peeti kinni «administratiivkorras» siseministeeriumi väljaantud määruste põhjal ilma kindlat süütegu nimetamata.

Rumeenia vangilaagrite süsteemi kuulus aastatel 1945–1989 umbes 450 kinnipidamis- ja repressiivasutust: 44 parandusasutust, 61 kinnipidamis- ja väljasaatmiskohta, 72 sunnitöölaagrit, 63 küüditamis- ja sundasumiskeskust, 10 psühhiaatrilist kinnipidamiskohta. 93 paika olid seotud Rumeenia salapolitsei

¹ Nende hulka kuuluvad õiglase kohtuprotsessita süüdimõistetud poliitvangid, samuti küüditatud, keda aeti kodudest välja üksteisele järgnenud küüditamislainete käigus, koduaresti mõistetud, sunnitööle saadetud süüdimõistetud ja psühhiaatriliste repressioonide all kannatanud poliitvangid. Tribunalid mõistsid süüdi kuussada tuhat «vaenulikku elementi». Vt Romulus Rusan. *The Chronology and the Geography of the Repression in Communist Romania. Census of the Concentration Camp Population (1945–1989)*. Bukarest 2007, lk 65.

² Romulus Rusan. *Romania during the Cold War. A short Chronology of Events, Institutions and Mentalities (1945–1989)*. Bukarest 2007, lk 30.

Securitate (*Departamentul Securității Statului*) sooritatud salamõrvade, hukkamiste, fataalsete vastasseisude ja võimalike massihaudadega. Lisaks oli Securitel üle saja piirkondliku ja maakonna peakorteri, kus korraldati ülekuulamisi.³ Üks rangeimaid kinnipidamisasutusi Rumeenias oli Sigheti vangla.

Sigheti mälestusasutus kommunismiohvritele

1993. aastal esitasid rumeenia kirjanikud Ana Blandiana ja Romulus Rusan Euroopa Nõukogule Sigheti mälestusasutuse rajamise projekti, mis võeti Euroopa Nõukogu egiidi alla. Projekti eesmärk oli teavitada inimesi minevikusündmustest, teadvustada ning tõlgendada olnut. Projekti arendamiseks asutasid avaliku elu tegelased 1994. aastal valitsusvälise organisatsiooni Kodanikuakadeemia sihtasutuse (*Fundația Academia Civică, Civic Academy Foundation*), mis asus Sigheti mälestusasutust haldama ja selle tööd organiseerima. Mälestusasutuse eesmärkideks said üldsusele teabe jagamine kommunistliku Rumeenia poliitvanglate olukorrast aastatel 1945–1989 ning teadlastele teemade pakumine kommunistliku režiimi uurimiseks.

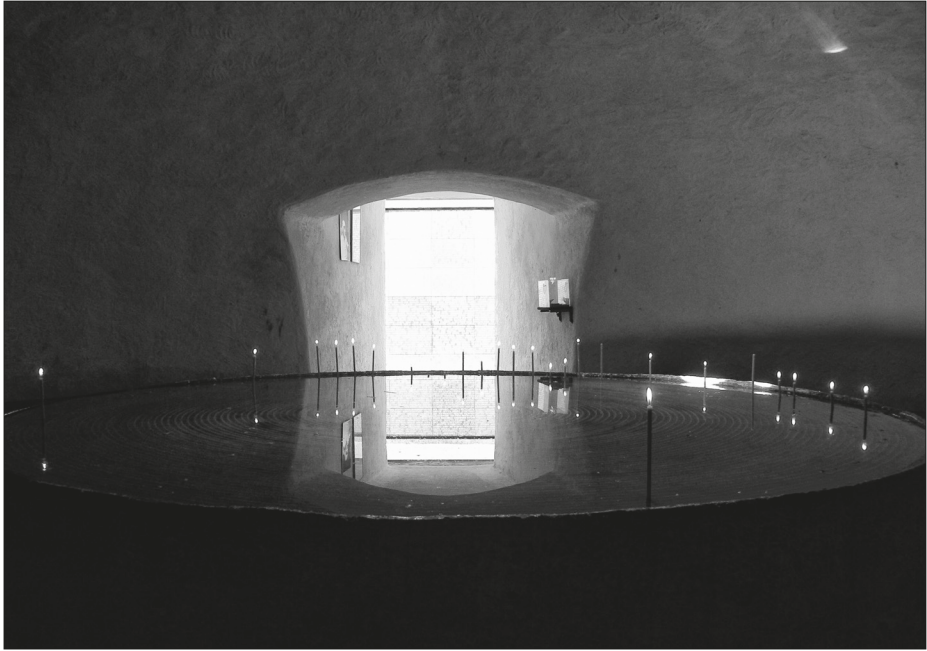
Mälestusasutus koosneb muuseumist, mis asub endise Sigheti stalinistliku poliitilise vangla ruumides, ja rahvusvahelisest kommunismiuuringute keskusest, mille peakorter on Bukarestis. Mälestusasutus haldab ka vaestekalmistut ning koordineerib teemaürituste, haridusprojektide ja suvekooli tegevust.

Sigheti muuseum

Muuseum asub Rumeenia loodeosa väikese linnakese Sighetu Marmatției⁴ vangla varemetes. Sigheti vangla ehitati 1897. aastal tavakurjategijate vangistuseks, kuid seda kasutati ka poliitvangide kinnipidamiseks, eriti I ja II maailmasõja ajal. Aastatel 1948–1950 peeti seal vangistuses Maramureși vastupanuliikumises osalenud kooliõpilasi, üliõpilasi ja talupoegi. 1950. aasta maikuust 1955. aasta juulini oli see rangeima režiimiga vangla, kus hoiti umbes 200 poliitvangi. Kohtupidamiseta vangistati endised peaministrid ja ministrid, Rumeenia Akadeemia (*Academia Română*) liikmed, Rumeenia Panga juhid, piiskopid ja katoliku preestrid ning ajakirjanikud. 1955. aastal muudeti poliitiline vangla taas tavakurjategijate kinnipidamiskohaks ja kongide sisustus tehti varasemast palju mugavamaks. Kakskümmend aastat hiljem, seoses Rumeenia

³ R. Rusan. *The Chronology and the Geography*, lk 40.

⁴ Kõnekeeles Sighet – toimetaja märkus.

JONNIS 2. Maa-alune kabel «Ruum meenutuseks ja palveks». Foto: Sighet'i mälestusasutus.

kommunistliku diktaatori Nicolae Ceaușescu 1975. aasta määrusega⁵ vangla suleti ning hoonet kasutati juhusliku laohoonena. 1993. aastaks olid sellest alles üksnes rused.

Sighet'i muuseum valmis ulatusliku uurimistöo ja dokumenteerimise tulemusena. Pärast endise vangla renoveerimist on suuri vaidlusi tekitanud kongide temaatiline sisustamine, sest võimalusi on palju. Viiekümne kongi kujundamisel lähtuti totalitaarse režiimi sündmuste kronoloogiast.⁶ Kuues kongis tutvustatakse endiste Nõukogude Liidu vabariikide ja selle satelliitriikide kommunistlikke režiime⁷ ning ülejäänud käsitlevad Rumeenia kommunistliku režiimi ajalugu. Väljapanek koosneb esemetest, fotodest ja dokumentidest.

Muuseumi õuel on rumeenia skulptori Aurel Vladi loodud raidkujude rühm «Ohvrite korteež» (kaheksateist pronksfiguuri liikumas lageda seina poole, juhituna peata figuuri käskivast käeliigutusest). Siseõues paiknev «Ruum meenutuseks ja palveks» on maa-alune kabel laes paikneva läbipaistva veesüvendi-ga, mis laseb päevavalgusel tungida läbi ujuvate küünalde valgustatud veeloori. Kabelisse viiva kaldtee ääres kõrgel müüril asuvatele suitsukarva andesiidist

⁵ Vanglakaristusi hakkasid süüdimõistetud uue määruse kohaselt kandma oma ametikohtadel, mis tähistas töö kaudu paranemist.

⁶ Vt Sighet'i memoriaalmuuseumi väljapaneku nimekirja www.memorialsighet.ro.

⁷ Näiteks Ida-Euroopa riikidele (1945–1989) pühendatud ekspositsioon ning seitsme nn sotsialismileeri ehk satelliitriikide – Albaania, Bulgaaria, Tšehhoslovakkia, Saksa Demokraatlik Vabariik, Jugoslaavia, Poola ja Ungari – kannatuse kajastav väljapanek.

mälestusplaatidele on graveeritud tuhanded nimed meenutamaks neid, kes surid vanglates, laagrites või küüditamise käigus. Kabel on loodud külastajatele meenutus- ja palvepaigaks.

2008. aastal valmis Sigheti virtuaalmuuseum, mis võimaldab tutvuda muuseumi ekspositsiooni ning selles välja pandud esemete ja dokumentidega. Samuti on kodulehel võimalik kuulata Sigheti muuseumis peetud ettekandeid ja suulise arhiivi salvestisi.

Rahvusvaheline kommunismikuritegude uurimiskeskus

Kommunismikuritegude uurimiskeskuse rajas Romulus Rusan 1993. aastal. Keskuse vastutusalasse jäävad selle juures tegutsevad toimetuse, suulise ajaloo, uurimistöö ja näituste osakond.

Uurimiskeskusesse on kogutud suulisi mälestusi, fotosid, fotoalbumeid, dokumente, kirju, ajalehti ja raamatuid, sh õpikuid. 20 aasta jooksul on kommunismiohvid ning Rumeenia ja teiste maade ajaloolased korraldanud seminare, sümposiume ja kohtumisi; uurimiskeskus on avaldanud mälestusteraamatuid, uurimusi, statistikat ja dokumente kommunismivastase liikumise ja selle mahasurumise kohta. Praeguseks on keskus talletanud üle kuue tuhande tunni salvestisi, avaldanud 35 000 raamatulehekülge ja kogunud kümneid tuhandeid teemakohaseid dokumente, fotosid ning audio- ja videokassette.

Keskuse arhiiv sisaldab dokumente, mis puudutavad kommunismiperioodi poliitvangide ülekuulamisi ja süüdimõistmisi (kohtuotsused, ülekuulamisprotokollid, arreteerimiskäsud, vabastuskirjad jne), kannatanute päevikuid ja kirjalikke tunnistusi. Samuti kirju vangide kirjavahetusest, endiste poliitvangide fotosid, repressiivorganite koostatud karistustoimikuid, sundasunike elupaikade fotosid, perekonnapilte, kommunistlike liidrite pilte, dokumentaalfilme kommunismiperioodist jms. Uurimiskeskuse arhiividokumentide seas on nii originaale kui ka fotokoopiaid. Koopiate originaale haldavad Rumeenia arhiivid, näiteks Securitate arhiivi uurimise rahvuslik nõukogu (*Consiliul National pentru Studierea Arhivelor Securității, National Council for the Study of the Securitate Archives*), Rumeenia Rahvusarhiiv (*Arhivele Naționale ale României, The national archives of Romania*), vanglate ameti arhiiv (*Arhiva Direcției Generale a Penitenciarelor – Administratia Generala a Penitenciarelor, Archive of the Romanian Prisons' Authority*).

Keskuse toimetuse osakond on avaldanud mitmeid Rumeenia lähiajaloo uurimusi sarjades, nagu näiteks *Biblioteca Sighet* («Sigheti raamatukogu»), *Istorie orală* («Suuline ajalugu»), *Ora de istorie* («Ajalootund») ja *Viața Cotidiană*

JOONIS 3. Ekskursioon muuseumis. Foto: Sigheti mälestusasutus.

(«Igapäevane elu»). Nimetatud väljaannetes on esmakordselt publitseeritud kohalikest ja välisarhiividest saadud dokumente Rumeenia ajaloost. Samuti on ilmunud raamatuid, mis sisaldavad Sigheti sümposiumidel ja suvekoolis osalenud maailmakuulsate isikute⁸ loengukonspekte ja seminaride kokkuvõtteid.⁹

Romulus Rusani eestvedamisel asutati uurimiskeskuse tegutsemise algusaastal suulise ajaloo osakond, mille eesmärk on säilitada repressseeritute intervjuude salvestised (üle 6000 tunni).

Uurimistöo osakond tegeleb Rumeenia kommunistliku režiimi, kommunistmivastase liikumise, Rumeenia vanglate süsteemi, aga ka teiste Ida-Euroopa maade lähiajaloo uurimisega. 1998. aastal andis justiitsministeerium uurimiskeskusele loa pildistada vanglate ameti arhiivis aastatel 1945–1989 Rumeenia vangi- ja töölaagrites kinnipeetute karistusregistri toimikuid (umbes 93 000). Ühtlasi on ligi 20 aasta jooksul kogutud dokumente endistelt poliitvangidelt ja küüditatutelt. Keskuse tähtsaim uurimisprojekt on «Vangilaagrite rahvaloendus Rumeenias 1945–1989»¹⁰, mille eesmärk on anda teaduslik ülevaade kommunistliku Rumeenia repressioonidest.

⁸ Nt vene kirjanik Vladimir Bukovski, prantsuse ajaloolased Stéphane Courtois, Thierry Wolton ja Nicolas Werth.

⁹ Nt Stéphane Courtois. Courtois la Sighet. București 2003.

¹⁰ Loodud andmebaas sisaldab vangide kohta järgmisi andmeid: keskmine vanus, kriminaalsüüdistus (karistus-seadustiku paragrahv), keskmine karistumäär aastates (kogu ajavahemiku ulatuses), keskmine karistumäär perioodide kaupa (1950ndad, 1960ndad jne), haridustase, elukutse ja sugu (protsentides) ning veel palju teisi samalaadseid näitajaid. Tänu andmebaasile saame teada ka vanglate arvulise mahutavuse eri aegadel, vangide konvoierimise ühest vanglast teise, arreteerimislainate tõusudest ja langustest.

JOOINIS 4. Vaade vaestekalmistule. Foto: Sighet'i mälestusasutus.

Näituste osakond korraldab ka rändnäitusi. Viimase 19 tegevusaasta jooksul on uurimiskeskus organiseerinud 10 rändnäitust, pooled neist Sighet'i mälestusasutuse kohta ja pooled meenutamaks kommunismivastase liikumise tähtsaid sündmusi.¹¹

Vaestekalmistu

Kahe ja poole kilomeetri kaugusel Sighetist, Rumeenia ja Ukraina piiri lähedal asub vaestekalmistu, mis on osa Sighet'i mälestusasutusest. Ligi tuhande haa hulgas on 54 nimetut hauda, kus puhkavad Sighet'i vanglas kinni peetud. Kuna

¹¹ Rändnäitused: «Mälu kui õigusemõistmise vorm» (The Memory as a form of justice. The Memorial to the Victims of Communism) Euroopa parlamendis Brüsselis 2011. a oktoobris; «Mustad nelipühad. Baragani küüditamine» (Black Whitsundide: The Bărăgan Deportation), avamine 2011. a märtsis; «Paralleelpeeglite vahel: Sighet'i memoriaalmuuseum – kommunismiohvritele ja Uherske Hradište poliitvangla» (Between parallel mirrors: the Sighet Memorial to the Victims of Communism and the Uherské Hradište political prison) Prahhas 2010. a novembris-detsembris; «Doonau - Musta mere kanal: planeeritud kalmistu» (The Danube-Black Sea Canal: A Planned Cemetery), avamine 2010. a märtsis; «Talupoegkond ja kommunism. Reekviem rumeenia talupojale» (The peasantry and communism. Requiem for the Romanian peasant), avamine 2009. a märtsis; «Gulagis hävitatud põlvkondade seos» (The Unification generation exterminated in the Gulag), avamine 2006. a; «Sighet'i memoriaalmuuseum. Muuseumi ajalugu» (Sighet Memorial. The history of a museum), avamine 2004. a; «Külma sõja kronoloogia 1945–1989» (A chronology of the Cold War 1945–1989), avamine 2006. a juulis; «Kommunismiohvrite ja vastupanuliikumise memoriaalmuuseum» (The Memorial to the Victims of Communism and to the Resistance) Saksamaal 1999–2003; Sighet'i memoriaalmuuseumi näitus (Sighet Memorial exhibition) Oslos 1995. a jaanuaris.

pole teada, kellele need hauad täpselt kuuluvad, on vaestekalmistu muudetud sümboolselt nende inimeste mälestuspaigaks, kes jätsid oma elu kommunistlikes vanglates, laagrites ja küüditamiskohtades.

Vaestekalmistu maa-alale jääval maastikul on kuusehekist kujundatud Rumeenia piirjooned. Sigheti kohale on ehitatud langenute mälestussammas, täpsemalt altar, mille ülasaosas kõrgub massiivne kuppelbasiilika stiilis rist. Altari alla on paigutatud rumeenia rahvusmotiiviga urnid. Üle kogu riigi tulevad inimesed, et visata neisse hukkamispaikadest, massihaudadest ja ohvrite matmispaikadest kaasa toodud mulda. Eemal on mälestustahvlid nende inimeste nimedega, kes surid pärast küüditamist Donbassi ja Siberisse.

Üritused

Mälestusasutuse tegevuse esimesel kümnendil (1993–2002) korraldati suurejoonelisi sümposiume, kuhu kogunesid ajaloolased ja repressioonihvrid. Sümposiumid võimaldasid viimase 45 aasta ajaloo kronoloogilist ja temaatilist süvaanalüüsi. Kodanikuakadeemia sihtasutus publitseeris kohtumistel peetud ettekanded sarjas *Anale Sighet* («Sigheti annaalid»). See sisaldab teaduslikke uurimusi ja mälestusi kommunistlike repressioonide kohta Rumeenias.

2003. aastast toimub igal aastal taevaminemispüha ajal Sigheti mälestuspäev, mil Sighetisse tulevad endised poliitvangid ja nende perekonnad. Selle raames peetakse diskussioone, avatakse uusi muuseumiruumi või näitusi ja korraldatakse kontserte. Vaestekalmistul peetakse jumalateenistust, et pühitada vangis, laagrites või küüditatuna surnute hingi.

Haridusprojektid

Sigheti mälestusasutus on ka haridusinstituutsioon. Keskkoolide õpetajad ja ülikoolide ajaloo professorid üle kogu Rumeenia tulevad Sighetisse koos oma õpilaste, üliõpilaste ja vilistlastega. Muuseumis peetakse loengukursusi või üliõpilaste praktikume.

Sighetis muuseumi külastamise kõrval korraldatakse koolides ja ülikoolides töötubasid ning ümarlaudu. Sinna kutsutakse endisi poliitvange või poliitilistel põhjustel deporteeritud, kes on läbi elanud kinnipidamise, küüditamise või muu dramaatilise poliitilise kogemuse. Selline lähenemine annab kunagistele ohvritele võimaluse jagada noorele põlvkonnale oma mälestusi ja kogemusi.

Uurimistöö ja haridusprojektid on muuseumi tegevuse kaks peasuunda ja põhieesmärki. Mineviku uurimine, mõtestamine ja saadud teabe edastamine noorele põlvkonnale on nende kohustus, kes on olnud kommunistliku režiimi tunnistajateks.

Sighetis suvekool

1998. aastast korraldatakse Sighetis mälestusasutuse suvekooli. Viimased kümme aastat on selle rektoriks olnud «Kommunismi musta raamatu» autor Stéphane Courtois. Sighetis suvekoolist võtavad osa keskkooliõpilased vanuses 14–18 aastat ja 2008. aastast ka konkursi põhjal valitud keskkooli ajalooõpetajad. Neljateistkümmene sessiooni jooksul on lektoriteks olnud ajaloolased ja kommunismiajaloo spetsialistid Prantsusmaalt, Saksamaalt, Inglismaalt, Ameerika Ühendriikidest, Poolast, Tšehhi Vabariigist, Venemaalt, Bulgaariast, Lätist, Norrast, Ungarist, Moldovast ja Rumeeniast, samuti endiseid dissidente kogu Ida-Euroopast. Sighetis suvekoolis õpivad noored inimesed mõistma ja analüüsima kommunistlike kuritegude tagamaid ja ohvrite mälestusi.

Kommunistlik režiim ja selle kuriteod on saanud viimase 20 aasta jooksul järjest aktiivsemalt uuritud teemaks. Uurimisega samal ajal on toimunud avalis-

kustamine. Selle tarbeks on nii Ida-Euroopas kui ka mujal maailmas loodud hulgaliselt uurimiskeskusi, mäluasutusi, muuseume jms. Rumeenia kommunistlike kuritegude uurimise ja avalikustamisega tegeleva Sighet'i mälestusastutuse unikaalsus seisneb mitmekülguses: see on üheaegselt uurimis-, museoloogiline ja haridusinstituutsioon.

Sighet Memorial to Anticommunist Resistance and the Victims of Communism in Romania

Summary

In 1993 two Romanian writers, Ana Blandiana and Romulus Rusan, presented to the European Council a project for establishing the Sighet memorial, whose aim was to make the public aware of communist crimes and to interpret them. The Civic Academy Foundation established in 1994 became the coordinator of the work at the Sighet memorial created within the project.

Work at the memorial is mainly concentrated in the Centre for Studies into Communism, which in turn administers the editorial, oral history, research and exhibitions departments. The museum restored in the ruins of the Marmatei Prison in Sighet and the potter's field situated at the distance of two and a half kilometres, near the Romanian and Ukrainian border, are also under the management of the memorial. The institution organises thematic events, educational projects and summer school activities. The work of all the structural units of the Sighet memorial is intertwined and they cooperate closely.

One of the significant facets of the Romanian memorial is the research published by the editorial department on Romanian recent history, which for the first time introduces to the public documents obtained from local as well as foreign archives. They have also published books comprising lecture materials of the symposia and summer schools as well as summaries of seminars organised in Sighet.

JONIS 1. XXII üldlaulupidu Tartus 1994. aastal. Laulupeotule süütamine. TMF 1164: 192.

Laulupidu, kultuurimälu ja rahvuslik identiteet¹

Marge Allandi

Kõige vanematest aegadest saadik on eestlased oma terve elu, kätkist hauani, lauluga ehitanud. Lauldi rõõmus, lauldi kurbtuses. Tegivad käed tööd, astusivad jalad teed, – suu ja süda laulis.²

Nii ütles Jakob Hurt 1896. aastal Tallinna laulupeo (VI üldlaulupidu) teisel päeval peetud kõnes. Loomulikult ei ole laul ja laulmine eestlastele rohkem oma- kui teistele rahvastele, kuid 19. sajandil toimunud rahvusliku eneseteadvuse tõus leidis laulupeos vahendi väljendamaks ja tutvustamiseks oma eesmärgi. «Enese rahvaks laulmine» tähendab koos laulmist ja ühiselt kogetud emotsiooni, mis panid aluse ühtsustundele, enese rahvana teadvustamisele. Uus ärkamisaeg sada kakskümmend aastat hiljem võttis sümbolsest eeskujuks varasema ja sidus nad tervikuks, mida iseloomustab «vabaks laulmine».

Sakslastelt ülevõetud või sakslastele äratagemise traditsioon, kuidas keegi soovib, on osutunud väga elujõuliseks hoolimata erinevatest poliitilistest ja sotsiaalsetest oludest. Rahvusliku identiteedi ja ühtsuse kandjana on laulupeod hea näide kultuuripraktikate funktsioonidest. Ühispraktikad ei ole muutumatud suurused, nagu on näidanud ka eesti laulupidude ajalugu, vaid on sarnaselt teiste kultuurinähtustega läbinud teisenemisi.

Käesoleva artikli eesmärk on näidata, kuidas eesti rahvuslikku identiteeti kinnitatakse ja taastoodetakse kultuurimälu abil rituaalse tegevuse kaudu. Tihedalt vastastikku seotud kultuurimälu ja identiteet on olulised ühiskonda mõjutavad tegurid. Kultuurimälu on vahend, kuidas säilitada läbi põlvkondade oma olemust, ning katusmõiste teadmisele, mis juhib inimtegevust ühiskonna raamides ning saavutab selle korratavate tegevuste kaudu.³ Kultuurimälu tagab järjepidevuse säilimise, mis on vajalik selleks, et teada, kes me oleme ja kust me tuleme. Ehk teisisõnu, kultuurimälu kannab edasi rahvuslikku identiteeti, mis tähistab kogukonna liikmete vahelisi sidemeid jagatud mälestuste, müütide ja traditsioonide kaudu.⁴ Lähtudes konstruktivistlikust identiteedi-

¹ Artikkel on koostatud Marge Allandi magistritöö «Laulupidu kui rituaal: Eesti üldlaulupeod rahvusliku kultuurimälu ja identiteedi kujundajate ja kandjatena» põhjal, mis kaitsiti Tallinna Ülikooli Eesti Humanitaarinstituudis 2009. aastal, töö juhendaja oli Marek Tamm.

² Jakob Hurt. Kõne Tallinna laulupidu 2. päeval. – Eesti Postimees 1896, 9. juuni.

³ Jan Assmann. Collective memory and cultural identity. – New German critique 1995, nr 65, lk 126.

⁴ Anthony D. Smith. National identity. Reno, Las Vegas, London 1993, lk 15.

Joonis 2. X üldlaulupeo aukülalised 1933. aastal. Keskel Jaan Tõnisson koos Läti Vabariigi presidendi Alberts Kviesisega.
Foto: Eesti Rahvusraamatukogu.

käsitlusest ei ole rahvuslik identiteet midagi antut, vaid tema loomiseks ja kindistamiseks on vaja pidevat «tööd». Seda «tööd» teebki kultuurimälu, mis oma mäletamise ja unustamisega määrab ära selle, mida säilitatakse ja mis pannakse kõrvale (oma aega ootama).

Kollektiivse identiteedi tugevdamiseks ja edasikandumiseks kultuurimälu abil on vaja vahendit. Oluliseks «mäluülekaneks» on põlvkondadevahelised sidemed, mille kaudu pärandatakse oma järeltulijatele mälestusi, uskumusi, müüte. Kollektiivsel tasandil on selleks pidustused ja muud kokkusaamised, kus invidiidid taaskinnitavad oma ühiseid tundeid.⁵ Need on rituaalsed tegevused, mille ülesanne on kindistada inimeste mällu teatud käitumismustrid ja millel on sotsiaalpsühholoogiline mõju. Rituaal on sümboliline vahend, millega tugevdatakse kokkukuuluvust ja järjepidevust, ning rituaalne esitus mitte ainult ei sümboliseeri sotsiaalseid suhteid või muutusi, vaid ka aktualiseerib need.⁶ Clifford Geertz ütleb, et rahvuslus kasutab kultuurinähtusi, et tekitada sümbolsete nähtustega rahvuslikku uhkustunnet, ning soodustab nende tseremoniaalset tähistamist.⁷ Koos kogetud emotsionaalsed hetked on mõjusamad kui poliitikute või rahvajuhtide kõned ja manitsused.

⁵ Emil Durkheim. *The Elementary Forms of Religious Life*. New York 1995, lk 429.

⁶ Jeffrey Alexander. *Cultural pragmatics: social performance between ritual and strategy – Social performance. Symbolic action, cultural pragmatics, and ritual*. Ed. by J. Alexander, G. Giesen, J. Mast. Cambridge 2006, lk 41.

⁷ Clifford Geertz. *The interpretation of cultures*. New York 1973, lk 252.

JOONIS 3. IX üldlaulupidu Tallinnas lauluväljakul 1928. aastal. Foto: Eesti Rahvusraamatukogu.

Rituaali tähtsamad elemendid – korratavus, struktureeritus, stabiilsus, sümboolsus, kommunikatiivsus ja emotsionaalsus – tagavad tema sobivuse kultuurimälu edasikandjana. Nii nagu rituaalid on kollektiivsed, on ka eesti laulupeod kui rahvapeod kollektiivne fenomen, mille eesmärk on väljendada gruppidentiteeti ja tuua nähtavale oma pärand. Seega seisneb laulupeo tähtsus rahvusliku eneseteadvuse ja ühtekuuluvustunde tugevdamises ning mineviku, oleviku ja tuleviku sidumises ühtseks tervikuks rahva kultuurimälus.

Rituaali olulisim omadus on korratavus: rituaalsed etendused ei ole lihtsalt sündmused, vaid sündmuse kordused. Ainult pöördumine mineviku poole teeb rituaali nähtavaks kui standardiseeritud etenduse ning standardiseerimine ja formalism on rituaalse protsessi süda.⁸ Laulupeo puhul on korratavus kolmekordne: laulupeo kui sündmuse kordumine kindla ajavahemiku järel, peo koostisosade kordumine igal peol ja teatud elementide kordus ühel peol. Põhimõtteliselt kordavad kõik laulupeod 1869. aasta üldlaulupidu ning seetõttu on nad, nagu ütleb Bernhard Giesen, teistkordsed sündmused, mis representeerivad esimest.⁹ Sellise korduvuse võimalikkuse tagab rituaali struktureeritud olemus, määratlemata ja kaootilise iseloomuga sündmus ei saa olla korduse allikaks. Nagu teised rituaali karakteristikud, nii ka korratavus ei ole jäik ning

⁸ Bernhard Giesen. *Performing the sacred: a Durkheimian perspective on the performative turn in the social sciences.* – *Social performance: symbolic action, cultural pragmatics, and ritual.* Ed. by J. Alexander, G. Giesen, J. Mast. Cambridge 2006, lk 338.

⁹ B. Giesen. *Performing the sacred*, lk 339.

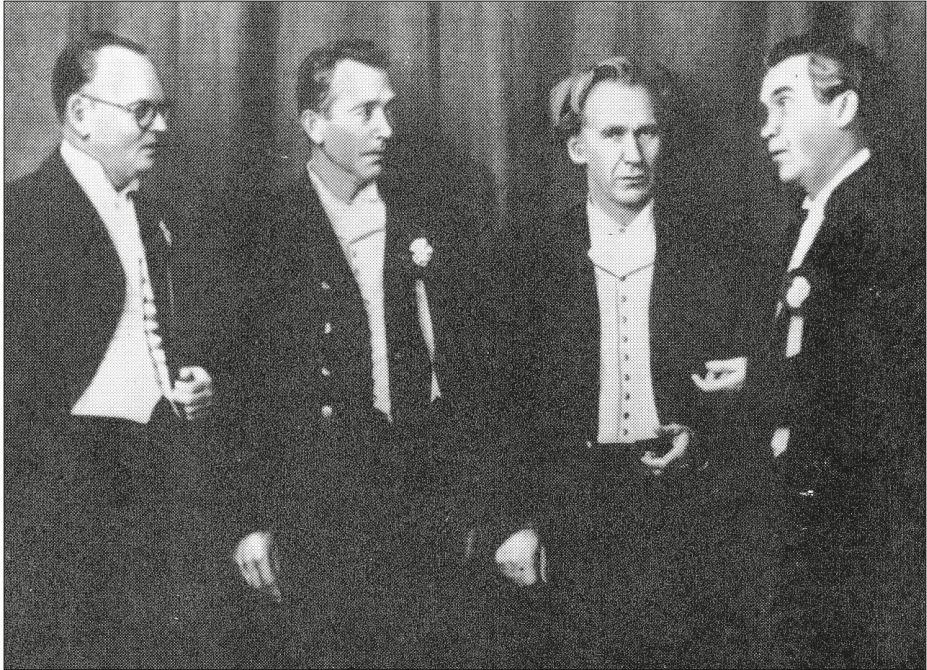
seetõttu võib esineda kõrvalekaldeid. Eesti üldlaulupeo kui sündmuse ajaline korduvus ei kujunenud välja esimeste pidudega, vaid teatud aja jooksul. Laulupidude peaaegu 150-aastase ajaloo vältel on laulupidu kui kultuurinähtus säilitanud stabiilsuse ja korratavuse ehk teisisõnu, rahva kultuurimällu on see talletunud kindlaks kujunenud sündmusena.

Rituaalile on iseloomulik kindel koht ja aeg, mis tagab toetumise eelnevatele sündmustele ja seetõttu järjepidevuse. Eesti üldlaulupidude puhul võib rääkida sakraliseeritud toimumispaigast. See ei olnud nii esimestest laulupidudest peale, sest kuni eestlased ei olnud omal maal peremehed, tuli peopaik «laenata» «maaomanikelt». 1869. aasta peo paigaks oli saksa seltsi Ressource aed, see oli kasutusel ka 1894. aasta peol, aga 1928. aastast on laulupeod toimunud praegusel lauluväljakul Tallinnas. Laulupidude traditsiooniliseks ajaks kujunes juba esimesest peost alates suvi, mis on eelkõige tingitud kliimaoludest.¹⁰

Korratavus ei esine laulupeo puhul ainult sündmuse kordumises teatud ajavahemikus, vaid ka peo ülesehitus põhineb kordusel. Vastavalt sotsiaal-kultuuriliste olude muutumisele on muutunud ka laulupeo struktuur, kuid enamik elemente on siiski säilinud. Tegelikult ei saa siinjuures rääkida algupärasest, vaid sakslaste pidudelt üle võetud struktuurist. Johann Voldemar Jannsen andis 1861. aasta 12. ja 19. juuli Perno Postimehes ülevaate Riias peetud baltisaksa laulupeost, selles kirjeldas ta väga täpselt peo ülesehitust ja peoga kaasaskäivaid sündmusi. Kuna Jannsenile oli sakslaste peokorraldus meelepärane, siis järgis ta ise sama skeemi.

Laulupeo komponentidest on tähtsaimaks esitatavad laulud. Repertuaarivalik peegeldab ajastu kultuurilisi, aga suures osas ideoloogilisi eelistusi. Rahvusliku identiteedi taaskinnitamise seisukohast on eriti olulised «ajalooga» laulud, mida laulupidudel jätkuvalt lauldakse, ning vabaduse ja kodumaaga seotud muusikapalad. I üldlaulupeo repertuaar koosnes peamiselt saksa lauludest, mida lauldi küll eesti keeles ja seda nii vaimulike kui ka ilmalike laulude osas (välja arvatud F. Paciuse «Mu isamaa, mu õnn ja rõõm», C. Kollani «Mu meeles seisab alati», A. Kunileidi «Mu isamaa on minu arm» ja «Sind surmani»). Repertuaari valik oli peamine kriitika objekt muidu nii hästi õnnestunud peo puhul. Iga peoga suurendati eesti heliloomingu osa ning 1928., 1933. ja 1938. aasta laulupeo repertuaar koosnes ainult eesti heliloojate muusikast. Nõukogude okupatsiooni aegsed laulupeod olid «vormilt rahvuslikud, sisult sotsialistlikud» (nii tahaks vastupidi öelda). Kuigi laulupeo repertuaaris

¹⁰ 1869. aasta laulupidu oli algul kavandatud märtsisse, sest siis möödus 50 aastat pärisorjuse kaotamisest, kuid sellest plaanist loobuti ilmaolude tõttu ja peo toimumisaeg otsustati lükata edasi suvele. Peo tähtaja määras ka ametlik korraldus, mis lubas eestlasi Tartusse kokku tulla ainult ülikoolitöö vaheajal.

JONIS 4. XI üldlaulupeo juhid, 1947. a. Vasakult: Riho Päts, Alfred Karindi, Tuudur Vettik, Gustav Ernesaks.
Foto kogumikust: «130 aastat eesti laulupidusid», Tallinn 2002.

oli eesti heliloojate looming ülekaalus, oli see nagu pidugi «sisult sotsialistlik». 1990. ja 1994. aasta üldlaulupidu olid kantud tugevast rahvustundest ja minevikuihalusest, 1999. aasta peo repertuaar väljendas uuenemispüüdusi.

Erilise tähtsuse omandavad laulud, millega alustatakse ja lõpetatakse laulupidu, need näitavad valitsevat ideoloogilist olukorda, aga ka rahva meelsust. Tuntuimaks neist on Gustav Ernesaksa «Mu isamaa on minu arm» Lydia Koidula sõnadele, mis esimest korda tuli ettekandele 1947. aasta laulupeol.¹¹ 19. sajandi lõpu laulupidudel oli selliseks lauluks F. Paciuse «Mu isamaa, mu õnn ja rõõm». Mõlemad olid võõrvõimu tingimustes meelsuse näitajaks, mis isegi keelatud ei jäänud laulmata.

Kindlate elementidena on laulupeo kontsertide kõrval jätkuvalt säilinud peol osalejate rongkäik, samuti peokõned. Peorongkäik on osa laulupeost, nagu laulminegi teenib see ühtsuse ja ühtekuuluvustunde väljendamise eesmärki. Teekond laulupeopaika kaunites rahvariietes, lippude ja embleemidega on emotsionaalne ettevalmistus laulmiseks. Laulupeo oluliseks komponendiks peale rongkäigu on ka peokõned, millel eriti esimestel pidudel oli sama suur tähtsus kui lauludel. Tähtsaimaks peokõnede seas on I üldlaulupeol Jakob

¹¹ 1960. aasta laulupeo ametlikus kavas seda ei olnud, kuid lauljate algatusel ja Ernesaksa juhendamisel lauldi siiski. Uuesti pääses «Mu isamaa on minu arm» laulupeo repertuaari 1965. aastal ning on sellest alates osa laulupeo fiinaalist.

JOONIS 5. XI üldlaulupeo rongkäik Tallinnas 1938. a. Foto: Eesti Rahvusraamatukogu.

Hurda peetud kõne, mis on saanud tuntuks «kolme soovina».¹² 19. sajandi laulupidudel olid traditsiooniliseks ka peopäevade öhtute pidusöögid, kus nii peo korraldajad kui ka osavõtjad astusid üles kõnedega. Alates iseseisvusaegsetest laulupidudest on kõned peetud kohe peo alguses ja kõnelejaiks on tavaliselt olnud vastava aja kõrgeimad võimukandjad.

Terviku ja igal laulupeol esinevate struktuurilelementide kordusele lisaks toimub kordus ka ühel peol, eelkõige laulude kordamine. Enamasti lauljate algatusel ja kuulajate toetusel nõutakse juba esitatud laulu uuesti laulmist. Kordamisele tulevad ainult teatud palad, mõnede laulude kordus on saanud laulupidude käigus traditsiooniks, näiteks Ernesaksa «Mu isamaa on minu arm», uuematel laulupidudel ka Tõnis Mäe «Koit». Kordusel on tugev emotsionaalne mõõde: laulud, mis tulevad mitmel korral ettekandele, on ära teeninud lauljate ja kuulajate soosingu oma kunstilise taseme, kuid veelgi enam rahvustunde rõhutamise tõttu.

Laulupeo kui rituaali sümbolus tähistamaks rahvuslikku ühtsustunnet leiab väljenduse eelkõige esitatavates muusikapalades, kuid ka kasutatakse sümbolid, nagu rituaali puhul üldiselt, teenivad sama eesmärki. Laulupeol seostuvad sümbolid eelkõige rongkäiguga: peo kontserdid on muusika ja laulu päralt, rongkäik on aga etendus, kus näidatakse riideid, lippe, embleeme. Lipud ei ole ainus atribuut, mis võeti üle saksa laulupeotraditsioonist, sarnaselt

¹² Rahva vaimu harimine lugemise ja raamatute abil, eestlaseks jäämine vaatamata hariduse omandamisele, kõrgete kui küla- ja kihelkonnakoolide asutamise vajadus. Vt Jakob Hurt. Kõned ja kirjad. – Loomingu Raamatukogu 1989, nr 1/2.

JOONIS 6. IX üldlaulupeost osavõtjad 1928. aastal. Foto keskel laulupidude veteran Hans Kann koos abikaasaga (tema vasakul käel). Foto: Eesti Rahvusraamatukogu.

baltisakslaste pidudega on ka eesti laulupidudel kombeks osalejatel ja juhtidel kanda eraldusmärke. Nagu sümbolitele omane, väljendavad ka laulupeomärgid ideoloogilist olukorda peo toimumise ajal. Riietus on osa rituaali sümbolistsüsteemist ja mängib tähtsat osa rituaali täitmisel. Laulupeo lahutamatu komponent on rahvariided, mille tähtsust enese eristamiseks sakslastest mõistsid juba esimeste laulupidude korraldajad.

Alates 1960. aasta peost, milleks valmis uus laululava koos tuletorniga, on kõik laulupeod alanud tule süütamisega tornis ja lõppenud selle kustumisega. Laulupeole lisaks on tulega seotud traditsioonid ka jüriöö ja võidupüha tähistamine. Koos nendega on laulupeotuli pika vabadusvõitluse ja saavutatud võidu tähistaja. Eesti vabadusvõitlust nähakse kui ühte jätkuvat võitlust ning jüriöö, võidupüha ja laulupeotuli seovad selle ühtseks tervikuks.

Peale korratavuse ja sümboolsuse iseloomustab laulupidu kui rituaali kommunikatiivsus. Paul Connertoni järgi funktsioneerib rituaal kui jagatud väärtuste kommunikatsioon gruppis, et vähendada sisemisi erimeelsusi.¹³ Kuid esmalt aitab ta kaasa selle grupiidentiteedi konstrueerimisele. Esimeste laulupidude ajal oli eestlaste mobiilsuse tase madal: viletsad transpordiolud, aga eelkõige raske ja pidev töö, mis ei lubanud kodust lahkuda, ning majanduslik kitsikus takistasid omavahelist suhtlemist. Seevastu laulupidu andis võimaluse kohtu-

¹³ Paul Connerton. *How societies remember*. Cambridge 1989, lk 50.

da ka teise nurga inimestega. Sellise kokkusaamise tulemusena tekkis enese tunnetamine rahvana. Rahva omavahelise suhtluse paiga kõrval oli laulupidu ka koht, kus said kokku ärkamisaja juhid. Kuid veelgi olulisem, nagu ütleb August Tammann, oli toleaegete rahvajuhtide kokkusaamine rahvaga, kus nad «oma elustavaid sõnu kõige mõjuvamalt nende südamesse võisid puistata».¹⁴ Otsele kommunikatsioonile lisaks on laulupidu ka üle aja ulatuv side, mis on säilinud eesti kultuurimälu, ning laulupeo kui kommunikatsiooniakti tähtsus seisneb eesti kultuurimälu edasikandmises.

Laulupeo kui rituaali puhul on äärmiselt tähtis emotsionaalsus. Igasugune rituaalne tegevus põhineb küll standardiseeritusel ja struktureeritusel, kuid see ei välista emotsionaalsust. Kertzer väidab, et rituaalne tegevus on korratav ja liiane, kuid need omadused on vahendiks emotsiooni, tunnetuse ja sotsiaalse grupi organiseerimise suunamisel.¹⁵ Laulupeol ei ole piir osalejate ja vaatajate-kuulajate vahel nii jäik kui teistel kontsertidel ja etendustel. Emotsionaalselt on nii esinejad kui ka pealtvaatajad laulupeol osalised, sest see sündmus ühendab rahvast. Emotsionaalsusest annab märku ka väga tihe laulupeo juhtide, aga ka võimukandjate tervitamine, seda just 19. sajandi pidudel. Nõukogudeaegsete laulupidude emotsionaalseks kõrghetkeks oli Gustav Ernesaksa juhatamisel «Mu isamaa on minu arm» laulmine, mida tegid lauljad ja pealtvaatajad üheskoos. 1994. aasta üldlaulupeol oli esimest korda kavas Tõnis Mäe «Koit», mis on tõusnud kiiresti sarnasesse staatusesse lauluga «Mu isamaa on minu arm». Eesti taasiseseisvumise hümnina on laulul «Koit» suur emotsionaalne mõju, kuna see käsitleb eestlastele nii olulist ärkamise teemat. Ernesaksa laul seostub eelneva aja ja jätkuvusega ning on käsitletav vastuhaku sümbolina, Tõnis Mäe laul aga tähendab suurele hulgale inimestele vahetat seotust selle laulu sünniajaga.

Laulupidu kui rituaal kujunes välja üsna lühikese aja kestel, kuna idee võeti sakslastelt üle juba valmis kujul. Loomulikult on aja jooksul toimunud mitmed muutused, kuid laulupidu on säilitanud oma põhilise olemuse. Kuigi laulupeo komponendid, tema sügavam tähendus ja tähtsus on jäänud laulupidude ajaloo jooksul suures osas samaks, on toimunud muutused seoses sotsiaalkultuurilise kontekstiga.

Laulupeo omadused nagu korratavus, sümboolsus, kommunikatiivsus ja emotsionaalsus tagavad laulupeo kui rituaali toimimise. Rituaal on kultuurimälu edasikandumise vahend, kuid ta on ka ise osa kultuurimälust. Nii laulupidu tervikuna kui ka tema elemendid on kinnistunud eestlaste kultuurimällu, ühtlasi kannab aga laulupidu kultuurimälu edasi järgnevatele põlvkondadele.

¹⁴ August Tammann. Eesti üldised laulupidud XIX aastasajal. Tallinn [1923], lk 137.

¹⁵ David I. Kertzer. Ritual, politics, and power. New Haven, London 1988, lk 9.

Suhteline muutumatus ja korduste esinemine loovad järjepidevuse, mis on vajalik kultuurimälu säilimiseks, ning aitavad seetõttu kaasa rahvusliku identiteedi kinnistamisele ja taasloomisele.

Song Festivals, cultural memory and national identity

Summary

Estonians are said to be a song-loving nation; singing and songs are very important for them at every stage of their lives, accompanying all their activities. The nineteenth-century rise in national self-consciousness found a means for expressing and introducing its objectives in Song Festivals. “Singing ourselves into a nation” means singing together and sharing emotions; this served as a basis for the sense of unity, for perceiving ourselves as a nation. The new “awakening” a hundred and twenty years later symbolically followed the first one as a model and tied the two together, the shared characteristic being “liberation through singing”.

As bearers of national identity and unity, the Song Festivals are a good example of the functions of cultural practices. As the development of Estonian Song Festivals has also shown, these are not constants, but in common with changes in other cultural phenomena and their functions have passed through transformations.

At the collective level, ritualistic activities serve as means for maintaining and passing on identity. Their task is to fix certain behavioural patterns in people’s memories; they also have certain social-psychological effects. Like rituals, people’s festivals such as the Estonian Song Festivals are a collective phenomenon, the purpose of which is to express group identity and announce heritage. Therefore the importance of Song Festivals consists in strengthening the national self-consciousness and togetherness, as well as tying past, present and future into a unitary whole.

The elements of the ritual – repetitiveness, structure, use of symbols, communicativeness and emotionality – are clearly observable in Song Festivals. Repetitiveness and the stability that ensues from it are primarily expressed by the repetition of the Song Festival as a whole, and therefore all the subsequent festivals repeat the actual as well as the symbolic Song Festival.

The communicative nature of Song Festivals is an important factor in carrying and maintaining cultural continuity. In earlier Song Festivals, which were held when opportunities for communication were more limited, such a possibility to gather was especially important. Emotion at Song Festivals is best vis-

ible in concurrence. Singers from all corners of the country come together in order to express their national sentiments through the joint song. At Song Festivals the boundaries between the participants and the audience are not as rigid as at other concerts and performances.

Ritual as a mediator of cultural memory is the bearer of national and cultural identity. The Estonian Song Festival is characterised by many ritualistic elements; thus the Song Festival has been and will be an important component and propagator of Estonian identity.

J00NIS 1. Kino Illusion, 1916. TMF 83: 41.

Kinolinn Tartu. Esimene poolsajand

Marge Rennit

Kino loob illusioone, nagu ei miski muu.

Aas kinoteatris lõhnab paremini, kui aas teatri näitelaval, sest et kino näitab ju tõelist, ehtsat aasa, mille lõhna kohe juurde kujutleme ja täiuslikult oma ninale suggereerime. Ta lõhnab ka paremini, kui loomulik, elus aas, sest et viimane ei või kunagi nii magusalt lõhnata, nagu meie õitsev aas, mis on – ja ometi mitte ei ole...

Filmileht, 1927, 11

2012. aastal tähistatakse suure pidulikkusega Eesti filmi 100 aasta juubelit. Eesti filmi sünnilinnaks sai juhuse tahtel Tartu. 1912. aasta 27. aprillil¹ jäädvustas fotograaf Johannes Pääsuke vene katselenduri Sergei Utotškini lendu Tartu kohal, seda loetakse esimeseks teadaolevaks kodumaiseks filmilõiguks ning sellest alates arvestatakse rahvusliku filmitootmise ajalugu. Pääsukese filmitud Utotškini-lõiku näidati juba mõni päev hiljem, alates 30. aprillist 1912 Tartu kinos Illusion. Et nimetatud kino võib lugeda ühtlasi ka Eesti esimeseks paikkinoks, mis alustas tegevust 1908. aasta aprillis, kogunes põhjusi korraldada Tartu Linnamuuseumis näitus «Filmilinn Tartu. Pääsukese tARTuFFini» rohkesti. Näitust sai linnamuuseumis vaadata 8. märtsist 15. septembrini 2012 ning käesolev kirjutis Tartus 20. sajandi esimesel poolel tegutsenud kinodest on näitusele eelnenud uurimistöo tulemus.²

Tartu kinode enam kui sajandipikkust ajalugu on käsitletud üksikud uurijad. Nende seast saab välja tuua Margus Oksa, kellel valmis õpilastööna põhjalik ja rikkalikult illustreeritud uurimus Tartu kinodest³, mõni aasta hiljem ilmus see artiklina ajakirjas Akadeemia.⁴ Eesti paikkinovõrgu kujunemisest,

¹ Siin ja edaspidi on kuupäevad esitatud uue kalendri järgi.

² Näituse «Filmilinn Tartu. Pääsukese tARTuFFini» toimkonda kuulusid Silja Paris, Marge Rennit (kuraatorid, Tartu Linnamuuseum); Lauri Kärk (konsultant, Tartu Ülikool); Malle Jürgenson, Krista Lepland (kujundus, disainifirma Laika, Belka & Strelka); Erik Norkroos, Jaanis Valk (filmimontaaž, Rühm Pluss Null OÜ); Joonas Öunapuu, Priit Paris (filmiprogramm); Sirje Härmas, Kaimo Ader, J. Öunapuu (teostus, Tartu Linnamuuseum).

³ Margus Oksa 1990. aastal õp P. Hänni juhendamisel valminud õpilastöö «Tartu kinod 1908–1940» asub Tartu Linnamuuseumis. TM 2159a / Ar 13846a.

⁴ Margus Oks. Tartu kinode sünniloost. – Akadeemia 1994, nr 12, lk 2503–2511.

sh Tartu vanematest kinodest, on kirjutanud filmiloolane Veste Paas.⁵ Arhitektuuriloolaselt Niina Raidilt pärineb ülevaade kinost Athena (Saluut).⁶ Hilisemast ajast pole nende uurimistöodele võrdväärset lisa tulnud.

Tänuväärseimaks allikaks Tartu kinode ajaloo kohta 20. sajandi esimesel poolel on tollaegne ajakirjandus, mis kajastab kinode avamist-sulgemist ja ümberehitusi ning pakub detailirohket teavet nende repertuaarist ja tegevusest. Ülevaade Tartu kinode omanikest ja rentnikest jääb siinses kirjutises põgusaks, kuna lünklikud ning samas vastukäivad teated nõuavad eraldi uurimist.

Esimesed kinoseansid Eestis korraldati Tallinnas Pikal tänaval asunud Suurgildi, praeguses Eesti Ajaloomuuseumi hoones 1896. aasta septembris-oktoobris. Sama eeskava demonstreeriti Tartus Bürgermusse saalis 1.–4. novembrini 1896. Sellest peale olid rändkinoetendused Tartus regulaarsed. Rändnäitajad kasutasid filmide näitamiseks sageli seltside ruume. Alates paikkino tekkimisest 1908. aastal vähenes linna küllastavate rändnäitajate hulk.

Tartu kinode ajalugu ei ulatu kaugemale käesoleva sajandi esimestest aastatest. Tol korral veel tsirkus, varietee ja kino olid «ühe mütsi all» ning «elavate piltide» näitamine oli palaganidele üheks publikut meelitavaks ja reklameeritud numbriks. Prefektuuri esine plats, kus praegu suvekuudel haljendas muru, oli neil aastatel selliste rändavate lõbustiste peatuspaigaks. Politseiplatsile, sandarmite silme alla ja Vene riigikotkaga kaunistatud politseihoone ukse ette löid oma putkad ja telgid üles rändtsirkused, vahakujude panoptikumid ja mitmesugused teised palaganid. Seal siis tartlased tegid esimest tutvust kinematograafiaga.⁷

Tartu vanemate kinode suure neliku moodustasid enne Esimest maailmasõda tegevust alustanud Illusion, Imperial, Ideal ja Apollo. Andkem siinkohal sõna Elsbet Parekile, kes oma mälestustes on neist kõigist kõnelenud.⁸

Minu lapsepõlve Tartusse kuuluvad ka kinod – või nagu neid siis nimetati – elektri-teatrid. Üle jõe Kivisilla lähedal oli Illusioon. Siinpool jõge Politsei platsil Imperial. Imperial reklaamis end suurima teatrina Vene riigis, kuhu mahub 1500 vaatajat. Mõlemad olid suured laudküünid, kus esitati tummfilmide kõrval ka tsirkusenumbreid – klounide, akrobaatide ja žonglööride esinemisi ning muid atraksioone. Filmide reklaamile märgiti alati filmi metraaž – 2000, 2500, 3000 meetrit. Elektri-teatri piletit osta ja sinna siseneda võis igal ajal, mitte seanssides kinni pidades nagu tänapäeval. Võis vaadata filmi nii kaua, kui oli isu – kas

⁵ Veste Paas. Olnud ajad. Tallinn 1980, lk 38–62.

⁶ Niina Raid. Tartu esinduskinost. – Akadeemia 1984, nr 5, lk 80–85.

⁷ Postimees 1936, 19.04.

⁸ Elsbet Parek. Tartu – minu lapsepõlve linn (1907–1916). – Tuna 2000, nr 3, lk 108.

JOONIS 2. Eesti ja Tartu esimene paikkino Illusion Emajõe parempoolsel kaldal (kolmas hoone paremalt), 1911. TMF 1058: 33.

või kolm korda kogu kava läbi. Platsid olid nummerdamata ja ees odavamatel kohtadel lihtsad seljatoeta puupingid. Film katkes vahete-vahel elektrihäirete tõttu. 1913. aastal ehitatud uus elektri-teater Apollo Aleksandri tänaval oli juba soliidsem kivehitus toolidega parteris ning rõdul. Samal aastal järgnes veel uus kino Ideal Tähe tänaval, see oli suur laudküün nagu esimesedki kinod.

Illusion (Illusioon, 1934. aastast Metropol)

Eesti esimene paikkino Illusion avati 17. aprillil 1908 Tartus Ülejõel, Kivisilla juures Heinaturul, praegusel restorani Atlantis juures oleval haljasalal.⁹ Selle omanik oli Jevpatorijast Tartusse kolinud Solomon Dzigit. Kinohooneks oli laudadest ja laudkatusega maja. Esialgu mahutas see 360 inimest. 1909. aasta lõpul Tartu linnavalitsuses kinnitatud ümberehitusplaani järgi jäi saali 270 kohta.¹⁰

Linnavalitsus sõlmis Solomon Dzigitiga lepingu esmalt 1913. aastani. 154 ruutsülla (ca 700 m²) suuruse krundi kasutamise eest maksis rentnik linnale aastas 1000 rubla renti. Kinohoones nähti ajutist ehitist, seda näitavad linna tingimused rendilepingus. Lepingu lõppedes pidi Dzigit 14 päeva jooksul hoone lammutama ja tagastama krundi linnale.¹¹

⁹ Tallinna esimene paikkino Metropol avati mõned kuud hiljem, 1908. aasta 26. juulil.

¹⁰ V. Paas. Olnud ajad, lk 40.

¹¹ Postimees 1936, 19.04. M. Oks nimetab Illusiooni maa eest makstava rendi suuruseks 1800 rubla. M. Oks, lk 2504.

Электрический ТЕАТР ИЛЛЮЗИОНЪ
у каменного моста, противъ гост. Белью

Сегодня возобновляеть свои представления, съ совершенно новой, крайне интересной, фруровой и **очень большой программой, въ 4-хъ отдѣляхъ и 11ти картинахъ**, разнообразнаго сюжета и содержания, — живя въ родномъ и видя разныхъ странъ, снѣтъ съ натуры, комически, фантастически и драм.

Драма въ Венеци, быльши роскошной картиной въ чудныхъ краскахъ. — **Кустари въ Японии**, хорошая картина, сняты охоту съ натуры, демонстрируетъ **ручную выдѣлку възеръ** въ Японии. — **Рейнский водопадъ**, замѣчательно удивно снятая картина съ натуры, показываетъ красивый Рейскій водопадъ въ разныхъ видахъ. — **Сонъ наши**, фантастическая, крайне интересная картина, — такъ-же вь оставшихъ остъ картинахъ.

Г о т а в л е н ы :
1) Видъ Парижа (картина съ натуры). —
2) Кустари въ Японии (бытова, въ живши японцевъ).
И т а в л е н ы :
3) Балуюхавио сарато (ком. картина). —
4) Неостыль кустари (ком. картина). —
5) Каминъ димитъ (комическая картина).
И т а в л е н ы :
6) Драма у телефона (драма). — 7) Про-
кладъ укалениковъ (ком. картина). — 8) Сонъ наши (фантаст. карт. въ краскѣ).
И т а в л е н ы :
9) Драма въ Венеци (драматич., чудно
расширен. картина). — 10) Рейскій водо-
падъ (красивая картина съ натуры). —
11) Неприятно брѣтъ (комич. картина).

Въ пунѣ перъ нѣтъ означенъ за собой право выкупить программу.
Цѣны мѣстамъ: Ложа анъ 6 персовъ — 4 р., одно
мѣсто въ ложѣ — 1 р. Мѣста: I-го класса 50 коп.,
II-го класса 40 к., III-го класса 30 к., IV-го класса
20 к., съ освѣщеніемъ благотворительнаго сбора.
По требованію контролн просятъ предъявлять билеты;
билеты безъ контролрки не действительны.
Начало представлений ежедневно въ 5 час. попол.,
по воскресеньямъ и праздникамъ съ 3 час.
Свѣзсы будутъ повторяться, хоти въ театрѣ можно
идтидуо винуру.

Печатать раз. полицією. — Юрьевъ, 13-го мая 1908 г. — Тип. За. Бергманъ, Ивановская 15.

ELEKTRISCHES
Theater Illusion

Heute, Eröffnung der Vorstellungen.
Neues, aussergewöhnlich interessantes Festeprogramm, bestehend aus 4 grossen Akten, und 11 Nummern. Bilder aus dem Volksleben wie auch komische Situationen, Ansichten aus verschiedenen Ländern, nach Momentaufnahmen, phantastische und dramatische Szenen etc. etc. — **Drama in Venedig**, grossartige Szenerie, voll Leben, in drei prachtvollsten Naturfarben. — **Gewerbetreibende in Japan**, sehr gelungene Reproduktionen nach der Natur, japanische Handwerker bei der Herstellung von Fischen darstellend. — **Der Rheinwasserfall**, beachtenswerte herrliche Bilder nach Naturmomentaufnahmen, welche den herrlichen Rheinwasserfall von verschiedenen Seiten dem Zuschauer vorführen. — **Der Traum des Pagen**, hochphantastisches, besonders interessantes Bild. Ansichten viele andere Bilder.

- I. Abteilung.
1) Ansichten von Paris (nach der Natur).
2) Japanische Handwerker (Bilder aus dem japan. Volksleben).
II. Abteilung.
3) Die wüthlichenden Säfte (akromisch).
4) Das Unglück der Köchin (drollige Szenen). — 5) Der rauchdurchlassende Kamin (hochkomisch).
III. Abteilung.
6) Ein Drama am Telefon (Drama). —
7) Konflik eines Wahnsinnigen (komisch). —
8) Der Traum eines Pagen (phantastisch, in Farben).
IV. Abteilung.
9) Ein Drama in Venedig (hochdramatisch, in wundervollen Farben). — 10) Der Rhein-Wasserfall (prachtvolle Bilder nach der Natur). — 11) Unangenehme Rasierszene (komisch).

Preise der Plätze: Logen à 5 Personen — 4 Rbl., Logenplätze à 1 Rbl., Plätze I. Klasse à 50 Kop., II. Klasse à 40 Kop., III. Klasse à 30 Kop., IV. Klasse à 20 Kop. inkl. Steuer. Billets ohne Kontrolle haben keine Gültigkeit.
Anfang täglich um 5 Uhr nachm.
An Sonn- und Feiertagen um 3 Uhr. nachm.
Der Eintritt ist jeder Zeit während der Scenen gestattet.

ELEKTRI
theater illusion,

Kiivisilla juures, vöberastem. Bellevue wasta.
Täna, etenduste awamine. Iselranis huiwita aus tömbe-oeskawa, 4 staure juos ja 11 numbris. Pildid rahwa elust, misamul iluivredand jühmisi kui ka wastaid nime-test maadest, silmapaikkisid üheswõttid looduse järele, palju luulelisi ja dramatisil pörawaid jühmisi jne. jne.
Drama Wenediku linna, suurpöarised pildid tuis elu ja iluilmast, koige loendamise looduse wärvades. — **Käsitöölised Jaapanis**, iselranis hinsti korda linad üheswõttid looduse järele, Jaapani käsitöölisi meisterhja-ohuleiwitajate walmistamise juures kujutades. — **Rheini jõe kosk**, iluilepanemise wälirõttid pildid looduse järele, nüstid Rheini koske kujutades. — **Kuningliku koja teendü uneniku**, iluilettid, iselranis huiwitaud pildid. Püie selis palju teist püitid.

1. o. s. a.
1) Waated Pariisist (looduse järele). — 2) Käsitöölised Jaapanis (pildid rahwa elust).
2. o. s. a.
3) Häa lõhnaga saapad (liiweider). —
4) Kõõgitiidrukü Ünetas (hatalenjakas). —
5) Kamin suitses! (waga najakas).
3. o. s. a.
6) Drama teendü juures (drama, põnew). — 7) Nõdrameelise kawalused (weider lugul). — 8) Kuningliku koja teendü uneniku (luulelised pildid, wärvades).
4. o. s. a.
9) Drama Wenedikus (dramatisilised pildid, iluilettisid wärvades). — 10) Rheini jõe kosk (imilusad pildid looduse järele). — 11) Wastumeelt habeme-ajamine (ilil najakas).

Püitid rikki minemise korral on juhatusel õigus oeskawas muudeti etewõtta.
Püitete hinnad: Looshe 5 siltsa jaoks 4 rbl., jale loosheis 1 rbl., I. klassi platsid 50 kop., 2. klassi platsid 40 kop., 3. klassi platsid 30 kop., 4. klassi platsid 20 kop. margimaksuga. Püitid linat kontraktiga ei ole mäliswad.
Püitilõike kontrolõid nõudmisel püitid ette näidada.
Etenduste hakatus iga päew kell 5 p. l.
pühapäewadil ja pühadil kell 3 p. lõunast.
Et etendusi korratatakse, siis on silsemiskil igal ajal etenduste wälisid lubatud.

JOONIS 3. Vastavatud kino Illusioni reklaam 1908. aasta maist. TaM 2889: 29.

№ 40752
Театръ Иллюзионъ въ Юрьевѣ на Снѣжномъ рынкѣ.
БИЛЕТЪ
Ученической.
Билетъ действителенъ на то число и сеансъ, обозначенные штемпелемъ, на которые выданъ.
Цѣна — р. 18 к.
Благотворительнаго сбора — р. 2 к.
Всего — р. 20 к.
Билетъ безъ марки не действителенъ.

Безъ контрольной марки билетъ не действителенъ.

JOONIS 4. Illusioni kino bilase pilet 20. sajandi algusest. TM 609: 7.

Vastavatud kino saatis suur publikuvi: 1908. aasta aprillist detsembrini müüdi linna politseivalitsuse andmeil 90 409 piletit.¹² 1909. aasta jooksul jäi Illusion Tartu ainukeseks paikkinoks; nimetatud aasta üheksa kuu jooksul käis seal 85 305 vaatajat.¹³

1936. aasta Postimees avaldas pikema ülevaate Tartu vanematest kinonodest. Ülevaade näis olevat ajendatud linna vanima kino Illusion lammutamise kavast. Illusioni algusaegadest sai lugeda järgmist:¹⁴

Umbes 30 aastat tagasi tekkis Tartusse esimene kino, mis kandis nime elektriteater «Illusion». Kino ise polnud küll pooltki nii uhke kui ta nimi, kuid asus juba algusest peale seal, kus praegu vanadenõrkuses lõsatab lammutamisele määratud «Metropol». [---] Hoone oma esialgsel kujul küll rohkem sarnanes kuurile kui teatritele. Ilma laeta majakeses olid asetatud laudpingid umbes poolesaja vaataja tarvis

¹² V. Paas. Olnud ajad, lk 40.
¹³ V. Paas, samas, lk 42.
¹⁴ Postimees 1936, 19.04.

JONNIS 5. Kino Metropol (Illusion) töötajad, 1936. aasta. Foto Ilmar Koppeli erakogust.

ja seal siis näidati elavaid pilte. Kui eeskava oli läbi, aeti publik välja ja uued vaatajad lasti sisse. Nii kestis see õhtupoolikust kuni keskööni. Kuna sel ajal linnal veel elektrijaama ei olnud, siis filmi näitamiseks tehti elektrit ise. Samal ajal kui elektriteater «Illusionis» vuras filmiaparaat, töötas väljas turul aurumasin, mis ajas ümber elektridünamot. Alles mõni aasta hiljem jõumasinatele tehti ümber kuur. Sellises algelises olukorras töötas Tartu esimene kino kuni 1913. aastani, mil linna elektrijaam valmis ehitati. Siis lõhuti turul maha kino jõujaama hoone. Eraldi jõujaama maja oli ka samadel aastatel politseiplatsil tegutseval kino «Imperialil», kus piltide näitamiseks vajalise elektri saamiseks kulus süld puid aurumasina kütteks.

Kinosid ehitati sageli ümber. 1910. aastal sai omanik loa teha kinohoonele juurdeehitis. Liivimaa kubermangu ehitusosakonnas kinnitatud projekti järgi ei tohtinud kino olla lähimale puuehitisele lähemal kui 10 sülda¹⁵. Kinoaparatuur võis töötada vaid elektri jõul, enne hoone käikulaskmist tuli politseimeistril kontrollida selle tuleohutust. Juurdeehitisega kasvas kohtade arv kinos 500-le, kinosaal koosnes parterist ja loožist.

Esimene maailmasõda viis mitmed kinoomanikud pankrotti. 1915. aasta augustis müüs Solomon Dzigit kino Johannes Kriisale. 1916. aasta septembris müüs see kino omakorda Eduard Jakobsonile, kes oli Illusioni omanikuks 1918. aastani.¹⁶

¹⁵ 1 süld = 2,1336 meetrit.

¹⁶ M. Oks, Tartu kinode sünniloost, lk 2506.

J00NIS 6. Tartu esimene kino Metropoli (Illusion) enne lammutamist, 17.04.1936. Foto: E. Selleke, EFA 0-29772.

1919. aastal ostis kino Jaan Otter¹⁷. Temalt rentis kinoruumid 1925. aastast tema enda osalusel asutatud osäühing Taara Film, kes pidas Illusioni 1934. aastani. 1934 omandas selle Tartu tööstur ja ärimees Johannes Paabo¹⁸, kes ristis kino ümber Metropoliks.

Tartu päevaleht Edasi avaldas 1966. aastal omaaegse kino Ideal abimehaaniku Valentin Tedre meenutused Tartu kinode ajaloost. Kinost Illusion kirjutab ta järgmist:¹⁹

Korduvalt ähvardas põlema minna ka «Illusion», samuti vana laudhoone, mille ümber peeti veel heinaturgu. Varem oli «Illusion» viisakas esietendusokino, kus demonstreeriti «paremaid filme valitud orkestri saatel». Kino viimaseil aastail aga näidati seal pidevalt ainult sensatsiooni- ja seiklusfilme, mille peamisteks tegelasteks olid kauboid ja Metsiku Lääne gangsterid, jubedad frankensteinid (robotiinimesed), vampiirid, fantoomid, kodukäijad ja teised «hauataguse maailma» võikad esindajad. Rahvas kutsus «Illusioni», seda «kinokunsti» demonstreerimise tollaegset kantsi, oma nimedega – «Singapur» ja «Varsakoppel».

Kuni 1930. aastani kestis Eesti kinodes tummfilmiajastu. Filmide esitusi saatis elav muusika, muusikute koosseisu suurus varieerus üksikutest pillimeestest

¹⁷ Jaan Otter oli ettevõtja ja Tartu kinode omanik, sündis Elistvere vallas Tartumaal ja suri 1972. aastal Tartus 92 aasta vanuselt.

¹⁸ Johannes Paabo oli ettevõtja ning Tartu kinode ja kohvikute omanik. Paabo sündis 1898. aastal Tartumaal Krüüdneris ja suri 1978. aastal Lakewoodis USAs.

¹⁹ Edasi 1966, 12.07.

suure orkestrini. 1922. aastal kuulus Illusioni orkestrisse 26 muusikut, orkestrit juhatas dirigent Adalbert Wirkhaus²⁰. A. Wirkhaus juhatas ka 1922. aasta lõpul avatud kino Athena orkestrit.

Illusioni (Metropoli) kinohoone amortisatsioonist ja lammutamise kavades kirjutati 1920.–1930. aastate ajakirjanduses. 1920. aastal lasi kino omanik Otter inseneridest ja arhitektidest koosneval komisjonil hinnata hoone seisukorda. Hindamisakti kohaselt oli hoone heas korras ning kinona kasutatav. 1925. aasta sügisel tegi linnavalitsus ehitusosakonnale ülesandeks hinnata Illusioni hoonet. Linna insener mingit hädaohlikku olukorda ei täheldanud. 1927. aasta lõpus revideeris linnainsener taas Illusioni hoonet ja märkis, et ruumid on lapitud ning eesruumis otse põrandale ehitatud ümmargune ahi on ohtlikult viltu vajunud²¹.

1930. aastate algusest kirjutas Postimees korduvalt Illusioni lammutamisest. Eesti esimene paikkino suleti 1936. aasta aprillis hoone amortiseerumise tõttu ja omanik Johannes Paabo teisaldas selle oma Raadi vallas asuvasse Andrese tallu, kus kinost sai Lõuna-Eesti moodsaim sigala.²²

Kino «Metropoli» endine hoone on tükikene Tartu minevikust, sest selle maja lammutamisega kaob viimane meie vanematest kinohoonetest, kaob koht, kus tartlaste nutsid ja naersid ligi kolmkümmend aastat. Kinode «Imperiali» ja «Bi-Ba-Bo» hooned hävitas tuli, «Apollo» alusmüüridele kerkis möödunud aastal uus moodne ehitus ning nüüd on surmale määratud ka see «viimne viiking» – «Metropol».

[---]

Aastate kestel on Heinaturul asuv kino leidnud rahvakinona tartlaste hulgas suurt poolehoidu. Linnavalitsuse andmeil on «Metropol» olnud üks küllastajate-rikkaim kino Tartus. «Metropoli» etendustel käisid kõik rahvakihid, alates tänavapoistest ja lõpetades meie eliidi hulka kuuluvate haritlastega. Kuna «Metropolis» pääsmete hinnad olid eriti odavad, siis kinosaali alumine osa alatasa kubises poisikestest, kes oma lemmikkino isegi ristasid «Varsakopliks». Omal ajal kinosaalist eraldati kõrge vaheplanguga kolmanda koha toolid ja üks kino ametnikest oli alati valvel lärmusejaid poisikesi saalist eemaldamiseks. Neil aegadel «Metropolis» istudes, kui polnud veel helifilmi, võis alumistest regioonidest tihtipeale kuulda lärmi ja ergutushüüdeid «mõlkimiskohtadel» ja suudlustseenide ajal kõlas samast suuga matsutamist. Viimasel ajal aga «Metropolist» oli kadunud see kraaderahvas ning kino oma hea eeskavaga oli paljudest tartlastest armastatud.²³

²⁰ Adalbert Wirkhaus oli helilooja ja dirigent, sündis 1880. aastal Tartumaal Väägvere vallas ja suri 1961. aastal Fort Lauderdale'is USA-s. Tegutses 1918–1943 Tartus muusikaõpetaja ning koori- ja orkestrijuhina.

²¹ Postimees 1920, 31.03; 1925, 21.10; 1927, 09.11.

²² Päevaleht 1938, 08.07.

²³ Postimees 1936, 19.04.

JONNIS 7. Puuturg Emajõe ääres, eemal paistab kino Imperial tollasel Politseiplatsil.

Foto: Johannes Pääsuke, ERMi fotokogu 349: 89.

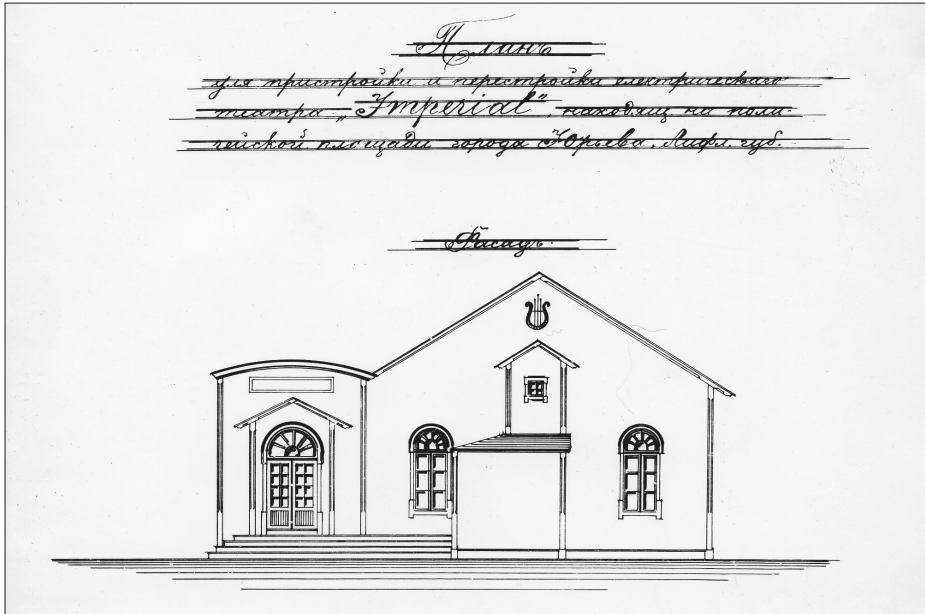
Imperial

Tartu teiseks tähtsamaks kinoks kujunes 1910. aastal Politseiplatsil, praeguse haridusministeeriumi hoone ees oleva pargi kohal avatud Imperial. Kino omanik oli Jaan Kurik. Tartu kinovõrk oli selleks ajaks sedavõrd tihedaks muutunud, et kõigil kinoomanikel polnud õnne püsima jääda. 1910. aasta sügisel palus Kurik linnavalitsusel vähendada renti 650 rublalt 500 rublale. Ehkki renti alandati, oli ta sunnitud 1911. aasta veebruaris müüma kino Juhan Maistele ja Aleksander Tippole²⁴. Uute omanike poolt ette võetud ümberehituste tulemusel oli 1913. aastaks kinos 600 kohta ja Imperialist kujunes Tartu suurim ja uhkeim kino.²⁵

«Imperialist», mis alul oli võrdlemisi väike ehitis, kujunes aastate jooksul üks uhkematest Tartu kinodest, millele suuruse poolest pole järele jõudnud isegi praegused

²⁴ Aleksander Tippo (s 1863, surmaaeg teadmata) pikast ja äärmiselt kirevast elust teame kahjuks väga vähe. Selle Tartu ja Eesti filmiajaloo algusega nii tihedasti seotud mehe elukäik vääriks kindlasti eraldi käsitlemist. Tippo kohta vt Kindralipalgaga velskrist ajalehemüüjaks. – Postimees 1940, 17. märts; Lehemüüja A. Tippo 75-aastane. 10 aastat «Postimeest» levitanud. – Postimees 1938, 21. detsember; Film ja Elu 1935, 14.

²⁵ M. Oks. Tartu kinode sünniloost, lk 2505.

JOONIS 8. Imperiali fassaadi joonis. EAA 2623-1-681.

Tartu kinohooned. Saalis oli istekohti üle 900 ja jalutamiseks olid kahel pool saali suured fuageed. Jalutusruumis asetsesid akvaariumid, purskkaevud, hiiglasuured ilupalmid ja lilled. Omanik A. Tippo ehitas ja täiendas kinohoonet pea igal aastal.

Peale kino eeskava oli «Imperial» tuntud varietee-teatrina. «Imperialis» esinesid suured vene ja saksa trupid ja kino laval kanti ette isegi operette.²⁶

Aleksander Tippo sõnul oli Imperial tulutoov ettevõte. Filmi eest tuli maksta keskmiselt 300 rubla. Üht filmi näidati 3–4 päeva ja päevane sissetulek oli 200–300 rubla.²⁷

Nädalalehes Film ja Elu ilmus 1935. aastal intervjuu kino Imperial endise omaniku Tippoga. Imperiali toleleagset repertuaari tutvustas ta järgmiselt:²⁸

Suurima eduga jooksid «Titanicu hukkumine» ja «Inglise kuninga kroonimine». Kolme õhtuga oli sissetulek 2000 rubla. Tol ajal oli see juba hiilgav sissetulek. Aga peab ütlema, et oli ka alles rahvast. Saalis oli 800 istekohta ja igal toolil istus oma kaks-kolm inimest. [---]

Muidugi olid ka siis publikul omad lemmiktähed. Kõige populaarsem neist oli Veera Holodnaja, kes sai Eesti vabadussõja ajal Pihkvas õnnetult surma. [---]

²⁶ Postimees 1936, 19.04.

²⁷ M. Oks, Tartu kinode sünniloost, lk 2505.

²⁸ Film ja Elu 1935, 14.

На полицейской площади. IMPERIAL Politzei platz.

Маска во 4 часа, во воскресенье в 5 часов. Начало в 7 часов. 30 коп.

Abend um 8 Uhr beginn. Sonntag um 1 Uhr an.

Татар. 179. Auf dem Politzeiplatz. Preise der Plätze von 10 Kop. bis 30 Kop. Tassa. 179.

Зако и соды театр проше декаррирован су мисой закон грисиски эовелот. Ново! Шамисон! Прасмо! Прогресс во, 20 и 30 коп.

1. шлодник.

ОСВОБОЖДЕНИЕ

неподвижные недвижимые, земли и недвижимые имущества, и при этом освобождение, бонусов и др. вещей. Д. М. Мельник, автор новеллы. Миса прошеит в одной комнате в М. Мельник, Странно, в. Саваро, Петербург, драматург.

Гранд за амант, прошеит ружь мисой и др. вещей. Д. М. Мельник, автор новеллы. Миса прошеит в одной комнате в М. Мельник, Странно, в. Саваро, Петербург, драматург.

2. шлодник.

Глиняной оловяной промысль

Миса во, 20 коп.

СОЛОМЕННЫЙ ВДОВЕЦЪ

Миса во, 20 коп.

ИЗБАЛОВАНЫЙ СЫНЪ

трехактная драма.

Миз-за ботинков миса, шлодник.

10. шлодник.

Англический и х броненосецъ

гримок комическая картина.

Намилла собрался энергия комическая картина.

Пес, пар. Панаев, Куркин, декабрь 1901 г. — Типография Ф. Д. Либмана в Ко. Обложка 64.

Der Saal und das Feuer des Theaters geschloffen und eine Menge von electrischen Lampen abgebaut. «Bretterberg» Theater! Drei! Glosentag! Schloß! 20, 25 und 30, December. 1. шлодник.

Die Befreiung

Verheiratet geschloffen Schloß II geschloffen Schloß. 1) Frau Elzeng prangt mit einer geschloffen Verheirateten, welche im Schloß bei Elzeng Schloß hat. 2) Frau Elzeng prangt mit einer geschloffen Verheirateten, welche im Schloß bei Elzeng Schloß hat. 3) Frau Elzeng prangt mit einer geschloffen Verheirateten, welche im Schloß bei Elzeng Schloß hat. 4) Frau Elzeng prangt mit einer geschloffen Verheirateten, welche im Schloß bei Elzeng Schloß hat.

2. шлодник.

Wabasta-mine

2. шлодник.

Samt in portfelani taustus

2. шлодник.

Ара беллитатуд

2. шлодник.

Англице формалеро

2. шлодник.

Шамилло лаге жалуд

2. шлодник.

J00NIS 9. Imperiali reklaam 1910. aasta detsembrist. ТаМ 4928: 3.

№ 3319 Imperial Студенческий БИЛЕТЪ.

На свободный места, кроме лонг.

Билетъ дѣйств. на то число и сеанс, обозначенные штемп., на которые выданъ.

Цена — р. 18 к.

Благотворительного сбора 2 к.

Всего — р. 20 к.

Билетъ безъ марки не дѣйствителенъ.

Безъ контрольной марки билетъ не действителенъ.

J00NIS 10. Imperiali pilet üliõpilasele. TA 2374: 12.

leest. Muide, noormeestele meeldisid iseäranis balletirühmad, vaatamata sellele, et esinejad olid peaaegu alati juba aastates daamid.

Kinoomanik Tippo leidis ka lisa teenimise allika. Tartu fotograaf Johannes Pääsuke asus omatehtud kaameraga 1912. aastal filmima Tartut ja selle ümbrust, neid filmilõike näidati Imperialis ning müüdi hiljem Venemaale. Pääsuke ja Tippo koostöös valmis 1914. aastal ka esimene eesti mängufilm «Karujaht Pärnumaal», mida suure publikumenu saatel näidati esmalt Idealis.²⁹

²⁹ A. Tippo meenutustes nimetatakse filmi «Karujaht Pärnumaal» esmalinastuse paigana kino Imperial, kuid Veste Paasi väitel, mida toetab kaasaegne ajakirjandus, toimus see Tartu kinos Ideal (V. Paas, Olnud ajad, lk 87).

Meestähedest armastati kõige rohkem Polonskit, Maksimovit ja Harry Garrisoni. Koomikutest seisis esirinnas elegantne Max Linder. Ta meeldis iseäranis naistele. [---]

Mina tellisin filmid Peterburist ja Riist. Vene filmitööstus oli võrdlemisi kõrgel järjel. [---] Publiku maitse erines siis tunduvalt praegusest. Seiklusfilme tol ajal oli vähem kui praegu. Suurem osa filme olid n.-n, traagilised armastusfilmid. Viimased meeldisid eriti õrnemsoole. Saalis oli sageli kuulda nutukahinat, kui oli kurb koht. Noorsoole aga meeldisid koomilised filmid. [---]

Peale filmi oli sagedasti ka lavaettekandeid. Kuulsaim tantsijatar, keda iseäranis hindas Tartu akadeemiline pere, oli Francazio. Aga suuremal määral hämmastas tartlasi 4-aastane Marika ja 8-aastane Subritski. Esimest, kes oli pärit Ameerikast, reklaamime kui «poolorangutangi». Selle lapse üks pool keha oli kaetud tihedate, pikade karvadega ja ta sarnanes tõesti vähe ahvile. Subritski oli kuulus oma ennenägemata arvutamismeele poolest.

Eesti filmi sünniloost rääkis Tippo järgmist:³⁰

Tutvusin Tartus elava fotoateljee omaniku Pääsukesega. Tema oli filmist vaimustatud. Andsin talle ühe vana filmiapaaraadi ja tema meisterdas sellest ümber kaamera. Käsiraamatust õppisime kaamera ümber käima, linti ilmutama ja siis hakkasime kohapeal filmima. Valmistasime palju vaatepilte: pildistasime mälestussambaid, Tartu ümbruses olevaid kenamaid maakohti, paraade, rongikäike ning siis asusime valmistama esimest Eesti filmi. (Vaatepildid müüsisime kõik Peterburgisse.) Mina fantaseerisin filmi ja Pääsuke oli operaatoriks. Näitlejaid olid meie tuttavad. Film pidi olema koomilise sisuga, käsitledes ebaõnnestunud karujahti. Osa ülesvõtteid tegime Vasula metsas, osa Tartus ühes Karlova tänaval olevas majas.

Film õnnestus hästi. Kui ta pääsis «Imperialis» linale [teadaolevalt kinos Ideal], saal aina rõkkas naerust. Pärast müüsisime selle filmi Peterburgi edasi. Kuid me ei tahtnud piirduda selle ühe filmiga – meil olid suured kavatsused. Pääsukene oli energiline ja andekas inimene. Me kavatsesime temaga ehitada Tartu filmiateljee ja hakata järjekindlalt produtseerima Eesti filme. Aga ilmasõda tuli vahele. Pääsuke läks liinile ja sai õnnetult surma ühel rongide kokkupõrkel. Nii me kavatsus jäigi vaid kavatsuseks.

Esimene maailmasõda tõi muutusi Imperiali omanike hulgas. 1915. aasta lõpus müüs Juhan Maiste oma osa Imperialist Georg Tširgule (Zirk). Sõja tõttu kinode olukord halvenes. Imperiali hoonesse olid majutatud sõdurid ning kino ei toonud enam midagi sisse.

Kino Imperial sai tegutseda vaid seitse aastat. 7. novembril 1917 puhkenud tulekahjus põles hoone maha ning pärast põlengut seda ei taastatud. Kinohoone süttis õhtuse seansi ajal. Õnnelikul kombel ei saanud kannatada ei kinos olnud publik ega teised Politseiplatsi majad.

Järgmise päeva Postimees kirjeldas juhtunut järgmiselt:³¹

Kino-teater «Imperialis» pääses eila õhtul kl. ½9 ajal tuli lahti. Lühikese aja-ga seisis kogu suur teatri-hoone lausa leekides ja põles umbes 1 ½ tunni jooksul maani maha. Tuli oli haruldaselt suur, kuma paistis kaugemale linnast välja, valgustades kõrgemaid tippusid. Suur rahvahulk oli tulekahjule kogunenud, uulitsaid ja ruumikat turuplatsi täites.

Nagu kuulda, saanud tuli alguse apparadi läheduses katkenud elektri-voolust, mis pööningul olevaid filmi-tükka ja muud kuiva puru põlema süüdanud.

³⁰ Film ja Elu 1935, 14.

³¹ Postimees 1917, 08.11.

J00NIS 14. Hotell Bellevue hoones Ülejõeel, Kivisilla otsa juures asusid nii kino Saturn kui ka kino Heli. TMF 1058: 51.

J00NIS 15. Kino Heli einelaud, asus hotell Bellevue hoones. KM B 35: 331.

JONIS 18. Apollo sisevaade. Foto: Eesti Arhitektuurimuuseum.

nistati eluohtlikuks ja nõuti selle sulgemist. Saali lagi oli murdumise piirini alla vajunud ja kandvad välisseinad väljapoole paidunud. Kino omanik oli Kristjan Truuts ja selle juht Gustav Kord.³⁴

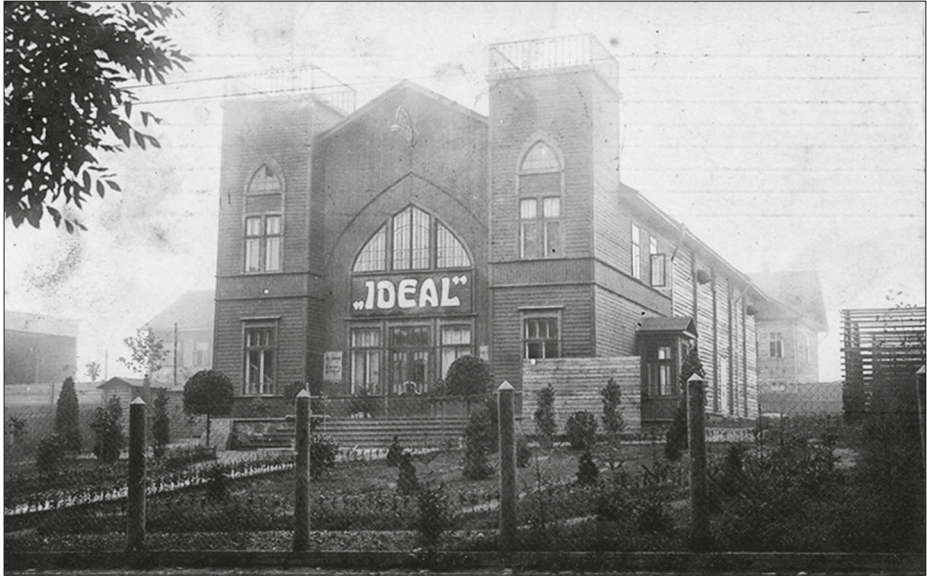
Hoone lammutati ja 1935. aastal ehitati arhitekt Nikolai Kusmini projekti järgi samale kohale uus. 1935. aasta 26. novembril avati pidulikult uus kinohoone ja esietenduskinno Apollo. Selle pühitses sisse praost Gustav Rutopõld, arvatavasti oli see esmakordne kino pühitsemine Tartus. Kino oli Tartu moodsamaid ja mahutas 500 vaatajat.

Apollo kinohoone hävis 1944. aastal.

Ideal, Capitol (alates 1931), Bi-Ba-Bo (1935)

Kino Ideal avati Tartus Karlova linnaosas Tähe tänaval 1913. aasta teisel poolel. Kinohoone asus tänavast eemal hoovi pool, praeguste Tähe t 20 ja 22 hoonete kohal. Kino omanik oli Jüri Luik. Enne Esimest maailmasõda näidati Idealis suviti filme ka kino aias. Väliekraan asus nii kõrgel, et tänaval oli üle madala aiaplangu vaatajaid sageli rohkem kui aias.

³⁴ Päevaleht 1934, 19.09.

JOOINIS 19. Karlova linnaosas asunud kino Ideal. Foto erakogust.

1920. aasta alguses lõpetas Ideali rentnik Georg Tsirk rendilepingu enne tähtaega, selle põhjuseks oli publiku vähesus.

Alates 1923. aasta septembrist olid Ideali rentnikud Hans Jõesaar ja Hendrik Hendrikson. Uued rentnikud vaidlustasid neile 1923. aasta neljaks kuuks määratud tulumaksu, kuna kino töötas kahjumiga. Oma palvekirjas vabariigi maksude peavalitsusele 15.05.1924³⁵ palusid nad vabastada kino Ideal 1923. aasta tulumaksust ning põhjendasid kino kahjumlikkust järgnevalt:

Et kino «Ideal» 1923. a. kahjuga töötas, oleneb sellest, et ta asub linna tsentrist kaugel, nii nimetatud Karlova eeslinnas, kus elab rohkemalt jaolt vaesem rahvakiht ning iseäranis meie õppiv noorsugu, nagu kooli ja üliõpilased. Et noorsoo peale, keda «Idealis» palju käib, mitte halva kasvatus-mõju avaldada, oleme alati tagasihoidlikud olnud filmide valikus. Oleme loobunud kõiksugustest kõmurikkastest rööv ja mõrtsuka juhtumistega täidetud filmidest ja ikka püüdnud näidata tagasihoidlikka õpetlikka pilte, mis harilikult rahvast palju kokku ei meelita. Pealegi on Tartus kino alal suur võistlus, sest endisele kino arvule on mineval aastal veel juurdeehitatud 2 uut suuremat kino-teatrit ja sel põhjusel on töötamine õige raskesse olukorda sattunud ning tihti toob kino «Ideal» kassa kasu asemel kahju sisse.

³⁵ ERA 16-2-1527, l. 6-7.

Kino Ideal abimehaanik Valentin Tedre on meenutanud:³⁶

Minu esimesed mälestused «valgelt linalt» on seotud Tartu kinoga «Ideal». See asus Tähe tänavas nr. 64, praeguse apteegi juures. Algul seal apteeki ei olnud. Selle asemel laius suur aed, mille tagumises osas, tagaküljega vastu Kevade (praegu A. Kitzbergi) tänavat asus laudadest ehitatud ja saepuruga vooderdatud suur kinohoone. Tähe tänava ääres, otse praeguse apteegi kõrval oli katusega ühendatud kaks kino reklaamvitriini, mille vahelt viis läbi aia tee kinohoone juurde. Aias kino ees oli purskkaev. Endise sissekäigu kohal on nüüd mitmekoruseline elamu.

Kinohoone jagunes fuajeeks ja suureks saaliks. Saali tagaosas olid vaheseinatega eraldatud ja punase sametiga ääristatud loožid peenemale publikule.

Et oli tummfilmiperiood, saatis etendust muusika, mis oli kooskõlas filmi süžega. Orkestri jaoks oli ekraani ees ruum nagu teatriski. Fuajees asus peale piletikassa veel puhvet, kus müüdi õlut, mõdu, limonaadi ja maiustusi. Etendusele võis pääseda kogu filmi demonstreerimise aja kuni kassa sulgemiseni (harilikult kell 10 õhtul).

Esimene «Idealis» käik on mulle eriti selgelt meelde jäänud. Olin siis viie- või kuueaastane. Kui fuajeesse astusin, ehmatas mind üsna ära suure karu topis, suu ja hambad irevil ning käpad otsekui haaramiseks laiuli sirutatud. Pidasin topist ehtsaks karuks.

Ajalehes Nool on 1930. aastal avaldatud kellegi Demon Stratori mälestusi Tartu kinodest, sealhulgas kirjutab ta Esimese maailmasõja eelsest kinost Ideal järgmist:³⁷

Üheks peapõhjuseks, miks ei tahetud just meelsasti kinno minna, oli see, et tol korral olid filmides tekstikirjad ainult venekeelsed. Et seda pahet vähendada, selleks asus tookordne «Ideali» mehhaanik Abel ise klaasidele eestikeelseid tekstikirju valmistama. Terved päevad ja ööd mees raiskas ainult katsetamiseks. Kord määris ta vastavad klaasid tahmaga ja graveeris sinna soovitud eestikeelsed tekstid, kord jälle lõikas plekist tähed välja ja näitas nende abil tillukesele ekraanile, mis oli paigutatud suure ekraani kõrvale.

Too mees põdes haiglast kinohullustust. Kogu oma mõtete ja mõistusega ta oli vaid kinoasjanduse kallal ametis. [---] Maailmasõja päevil mees siirdus Venemaale töötama, kuhu ta ka suri.

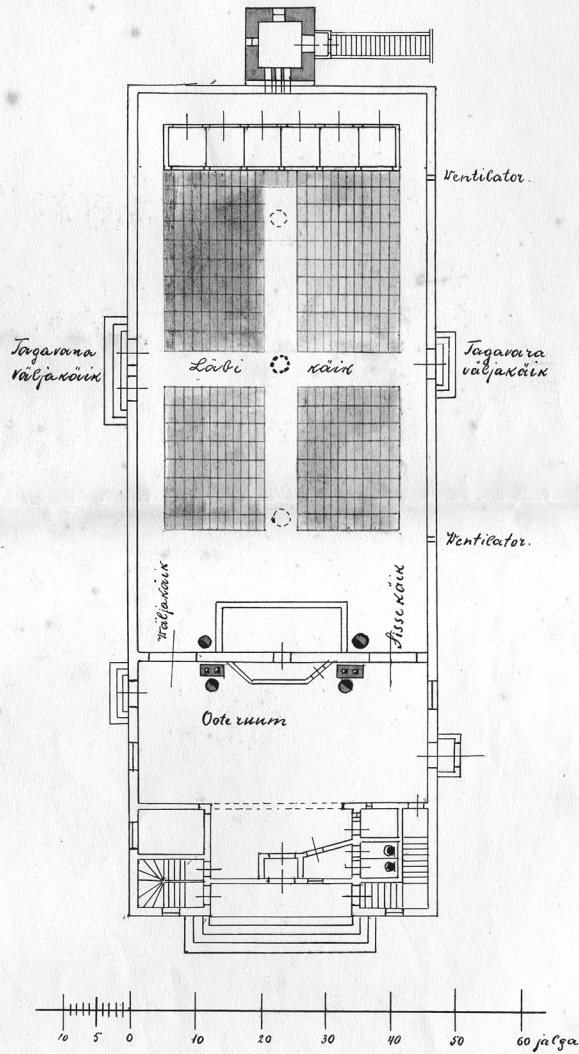
1931. aasta augusti lõpus avati sama aasta kevadest suletud Ideali ruumides uus kino nimega Capitol. Kino omanikuks oli P. Juurikas, kellele kuulus ka Valgas

³⁶ Edasi 1966, 13.07.

³⁷ Nool 1930, 31.05.

Kino-teater, "Ideali" plaan

Tähe tän № 68

JOONIS 20. Kino Ideali plaan. Tam 3632: 144.

JOONIS 21. Ideali uusaastatervituskaart, samas filmireklaam 1928. aastaks. TMF 797: 10.

TMF 797:10
K. 37(10X15)
V. a.
KODANIK!

Uueks aastaks Teile paremat õnne soovides täname Teid Teie lahke külastamise eest meie teatrit läinud aasta jooksul ja loodame, et meie ka uuel aastal Teie täit rahulolemist paremate eeskavade ettekanetega ärateenime
Tartus, l. 1928 a.
Kõige austusega Kino IDEALI JUHATUS

P. S.
Järgmise eeskavana jookseb
„SUUR PARAAD“
(Pilt maailmasõjast)
Uus täiendatud väljaanne:
Kõige lähemal ajal meie ekraanil suurfilmid
LÕBUS TALUPOEG
Operett. 10 vaates.
POEET JA TSAAR
Pushkini elu ja surm.
VOLGA KALURID.

9X12

³⁸ Postimees 1931, 26.08; 02.09.

³⁹ ERA 14-2-225, l. 34, 35.

⁴⁰ ERA 14-2-225, l. 29, 30-30p.

⁴¹ Postimees 1935, 28.11.

kaks kino. Kinoruumid ehitati ümber ja sinna osteti kõige uuemat tüüpi Ameerika heliaparatuur.³⁸

1935. aasta veebruaris vahetas Capitoli kinohoone taas omanikku. Tähe t 66 asuva hoone ostis kohutu poolt määratud oksjonil Valgamaa elanik Eduard Peterson. Kino uueks nimeks sai Bi-Ba-Bo. Petersoo andis kinohoone rendile Voldemar Seitoni-le, kes sai Tartu linnavalitsuse vastu-seisust hoolimata 1935. aasta aprillis siseministeeriumilt uue, samal aastal kehtestatud kinoseaduse alusel loa kino pidamiseks. Seiton oli Vabadus-sõja veteran ja Vabadusristi kavaler, neid fakte rõhutas ta oma palvekirjas siseministrile.³⁹

Linnavalitsus ei pooldanud Bi-Ba-Bo avamist Tähe tänaval, kuna lähtus siseministeeriumi 1924. aasta seisukohast, et Tartus ei peaks olema üle viie kino. Ühes Capitoliga tegutses 1935. aastal Tartus koguni seitse kino. Arvestades linnavalitsuse plaani kino Metropol rendilepingut mitte pikendada, selle tähtaeg oli 01.04.1936, ning kino Capitol sulgemist, olekski edaspidi linnas tegutsenud viis kino.⁴⁰

Läbi raskuste avatud Bi-Ba-Bo põles salapärasel asjaoludel maha ööl vastu 28. novembril 1935. Sama päeva Postimehest võis toimunu kohta lugeda.⁴¹

Südaööl vastu neljapäeva põles maani maha Tartus, Tähe t. 66 asetsev kinoteater «Bi-Ba-Bo» suur kahekordne puuhoone. Tulekahi tekkis mõned minutid pärast etenduse lõppu, kui publik oli juba lahkunud kinost. Tuli ähvardas võtta oma võimusesse ka naabermaju. Tulest suudeti päästa kino heliaparatuur, kuna muu vallasvara hävis. Kuuldavasti olnud kino sisseseade tule vastu kindlustamata, kuna hoone olevat kindlustatud 25 000 krooni eest, mis maja tegeliku väärtusega võrreldes liig kõrge. Et tule tekkimise põhjused on mitmeti salapärased, on tekkinud oletusi kuritahtlikust süütamisest. Asja kohta käib politseilik juurdlus.

Artikli lõppu oli lisatud märkus:

Eilse Tartu suure tulekahju kohta on selgunud, et mahapõlenud hoone ühes sisseseadega kuulus Puka proviisor Ed. Petersonile ja oli kindlustatud tule vastu 30 000 kr. summas, millest langes vallasvarale 5000 kr. ja kinnisvarale 25 000 kr. Tartu linnavalitsuse hindamisandmetel ulatus aga hoone väärtus ainult 1500 kr. Ed. Peterson oli hoone ostnud läinud aastal oksjonilt ja maksnud tema eest ainult 900 kr.

Athena (Ateen, Saluut 1950–1991) – Tartu kinode järjepidevuse hoidja

1921. aastal ostis Kүүitri tänaval asuva hoone ettevõtja Jaan Otter ning laskis selle ümber ehitada kinosaaliks. Otterile kuulus ka Illusioni kino Heinaturul.

Kino **Capitol**, Tähe tän. 66
telefon 487.

Tähelepanu! Läbilugeda!
Tõde on, et kino CAPITOLIS jookseb 2 saksakeelset helifilmi korraga:

Ode Angelika
(kaksikelu)
Somanimelise tuntud romaani järele, nunniluduse draama, makstes ännu ja rahuga oma pafuse armastuse. Sisu: Baari käärikas uimas. Armukene üljapressija. Suuremeelne lunastus. Põgenemine ja pääsmine. Armastus lunastuse eelpöevõel. Kloostri seinete laaga. Armastus rutsab. Põgenemine kloostrist. Uuesi palu ahetais. Kohtamine. Igavese armastuse meloodia. Nanna osas: iludus näitlejanna **Suzanne Merville**.

Tubli poiss
Haruldane laulu ja muusikarohke helioperett kuulsal 5. Holleringi novelli järele. Operettis esineb kõigil tuntud kuulus lauljanna, publiku patilaps iludus **Martha Eggerth** fiants Filbersi ja t. kaastegevusel.
Algus: pühapäev, kell 14, arip. kell 17. Hinnad 15–35 snt.

Eelteade: Järgmine programm on
Südame tõmme (klauni laps)
Naine kõmu ohver Szacke Szackal ja t.
Ettevalmistusel: **Moodne lesk**.

Trükk ja Kirjatus* Tartus, Aleksandri tä. 14. 1934 a.

JOONIS 22. Capitoli (Ideal) reklaam, 1934. TaM 2788: 1.

JOONIS 23. Kino Athena, 1991.
Foto: H. Douglas, ERMi fotokogu 2389: 297.

JÕONIS 24. Athena sisevaade. Foto: ARC Projekt.

Klassitsistliku arhitektuuriga Tartu auks sai uus kino nimeks Athena. Athena esimese arhitektuurse lahenduse koostas tollane linnaarhitekti kohusetäitja Anatoli Podtšekajev. Selle kõrvalhoones olevad ruumid ehitati ümber kohvikuks. Athena avati pidulikult 1922. aasta lõpupäevil, samal ajal alustas selle kõrval tegevust ka kohvik ja söögisaal Ateen.

Kino mahutab umbes 400 inimest; suurem osa mahuvad alla saali ja looshedesse vähem osa rõdule ja selle taga olevatesse looshedesse. Toolid on kokkuliikuvad, valmistatud kohalikkudes Maarosi ja Pressi mööbli-töökodades.

Näitelinal jookseb avamis-öhtul ajalooline draama «Vaarao naine».

Uues kinos tahetakse üldse suuremat rõhku piltide valiku peale panna ja ainult häid pilte näidata. Muusikalise külje eest hoolitseb 27-meheline sinfoonia orkester hra Wirkhaus'i juhatusel. Orkestril on kavatsus iga nädal vähemalt kord tõsisema kontserdiga esineda, misugusel puhul pilti ei näidata.

Edaspidi on kino juhatusel kavatsus «Estonia-filmi» poolt valmistatud «Tartu ilu» näidata.⁴²

⁴² Postimees 1922, 30.12.

Ä r a k i r i .

1. juunil 1924 a. Jaan Otteri poolt Eduard Kursile müüdud
kinoteater „Athena“ sisseseade ja inventaari nimekiri:

Asjade nimetus:

A r w:

Klap- toolid kino saalis	-	kolmsada ühaksakümmend.
Walged, harilikud toolid	-	nelikümmend kaheksa.
Wiini toolid	-	kaks.
Laudasid	-	kümme
Trümoos peeglid, slif.klaasist-	-	seitse
Õlivärwi pilta	-	k o l m
Klaasi all pilta	-	k o l m
Harmoonium pill	-	ü k s
Muusika pulta	-	kaheksa
Ukse gardinad	-	neli komplekti
Tuhatoosisid jala peal	-	kümme
Tulekustutaja „Pluvius“	-	kaks
Reklaamkasta	-	k o l m
Einelaua lett	-	ü k s
Näitelawa eesriie	-	ü k s
Filminäitamise kino aparaad ühes tema sisseseadega	-	ü k s
Elektri ümbertöötaja (umformer)	-	ü k s
Tiiwklawer firma „Plüthner“	-	ü k s
Elektri sisseseade teatris, armatuuriga (62) - lampidega, terwelt Tartus, 1 juunil 1924 a. Müüja J. Otter, (allkiri) Ostja E. Kurs (all- kiri).		

Algkirjaga õige:

J00NIS 25. Athena inventari loetelu, 1924. a ostu-müügilepingu lisa. TaM 4038.

1924. aastal müüs Jaan Otter 400 000 Eesti marga eest kogu kino Athena sisse-
seade ja mööbli Eduard Kursile. Tehingu tagamaad pole selged, kuna teadaole-
valt sel ajal kinos remonti ei tehtud ega sisustust ei vahetatud. Seda huvipakku-
vam on ostu-müügilepingu lisaks olnud Athena inventari loetelu.

JOOINIS 26. Athena kinotöötajate jõulupidu, 1943. Foto Ilmar Koppeli erakogust.

1926. aastal alustati arhitekt Nikolai Willeri projekti järgi ümberehitust kinoruumi ajakohastamiseks. Uues sisekujunduses kavandas ta kohad kipsskulptuuridele. Skulptuuride loomisel sai eeskujuks vanakreeka klassikaline skulptuur, võimalik, et niisugust valikut mõjutas Tartu ülikooli kunstimuseumi lähedus. Töö teostas Tartu kunstikooli Pallas lõpetanud skulptor Ferdi Sanamees. Figuurid valmisid 1926. aasta suvel, tehnilistes töodes abistasid Sanameest tema õpilased Tallinna Riigi Kunsttööstuskoolist. Selle töö tulemusel sündis rikkalikema dekooriga kinohoone Eestis.

Athena kino omanik Otter oli ümberehituste rahastamiseks teinud suuri võlgu. Otterit saatnud pahandustest kirjutas Postimees 1927. aastal mitmel korral.⁴³

Mõne aja eest teati kõnelda, et Tartu kino «Athena» omanik J. Otter Prantsusmaale on sõitnud filmi «Esimese öö õigus» müütama. Film ei olnud küll tema omandus, vaid kuulus o.-ü. «Taara-Filmile», kuid volitused müümiseks sai ta kaasa, samuti ühe koopia filmist.

Nii pea kui J. Otter ära oli sõitnud, hakkasid tulema Hiiopi sõnumid tema äriliste kohustuste kohta: vekslid lendasid protesti ja nende korraldamiseks ei olnud mingisuguseid summasid maha jäetud. Varsti oli ka selge, et Otter enam

⁴³ Postimees 1927, 17.03; 18.03.

JONNIS 27. Athena kohvik. Foto: ARC Projekt.

tagasi ei mõtle tulla. Nagu nüüd teatakse, olevat ta Prantsusmaalt laeval põgenenud Montevideosse. [---]

Lihne mees ja väikese haridusega, nagu ta oli, on ta ometi väga osavalt mõistnud oma kavatsusi varjata ja terve rea isikuid äriliselt sisse vedada. Esimene katse oli tal o.-ü. «Taara-Filmiga». See asutati mõni aasta tagasi ja Otter oli seal peaosanik. Kuid aegajalt hakkas Otter oma erakohustusi veeretama osaiühisuse kui juriidilise isiku kaela. Sellest võttest said aga teised osanikud varsti aru ja astusid vahele.

Mõne aja pärast oli Otter taas Tartus ning tegutses kinoäris edasi.

Kinode Athena ja Illusion omanik Otter oli ka OÜ Taara Film asutajaid. Osaühingu asutajate hulka kuulusid veel tartlased Eduard Kurs ja Karl Kuusik. 1925. aasta alguses asutatud OÜ Taara Film eesmärk oli teatri- ja kinokunsti arendamine, kinoteatrite asutamine ning kauplemine filmitarvete ja -saadustega.⁴⁴

Taara Filmis lavastas Tallinnast tulnud režissöör Balduin Kusbock⁴⁵ 1925. aastal filmi «Esimese öö õigus». See esilinastus 1925. aasta sügisel Athenas ja Illusionis.

Jaan Otter oli ümberehituste rahastamiseks teinud suuri võlgu ning oli sunnitud 1929. aastal krundi koos kino ja kohvikuga müüma H. Pudersellile ja E. Kiipusele.⁴⁶

⁴⁴ ERA 969-1-701, l. 1–6.

⁴⁵ Balduin Kusbock oli Eesti filmirežissöör, näitleja ja produtsent; sündis 1892, suri Tartus 1933.

⁴⁶ Andmed Athena Kultuuri- ja Konverentsikeskuse kodulehelt <http://www.athena.ee/?page=19> (22.05.2012); Postimehe teatel aga avasid kinoomanik Otter ja söögimaja Athena pidaja Paabo veel 1931. aastal Athena esimesel korrusel uue kohviku (Postimees 1931, 16.10).

Hilisematel aastatel tehti muudatusi peamiselt kohvikuruumides (1927. aastal N. Kusmini ja aastatel 1939–1940 A. Matteuse projekti järgi). Kohvikuruumid kaunistati kunstnik Peet Areni seinamaalingutega. Kinosaali põrand muudeti kaldpinnaks ning korrastati istekohti, aparatuuriruumi ja ventilatsiooni.

Lähimail päevil rikastub Tartu ühe uue kohviku võrra, mille avavad kinoomanik J. Otter ja söögimaja «Athena» pidaja J. Paabo. Kohvik asub samas hoones, kus kino «Athena» ja nimelt esimesel korral, kuna kino saal asub teisel korrusel.

Uus kohvik töötab saada kõigiti moodne. Lagi on värvilisest klaasist, põrand parketist, seinu kaunistavad kunstnik Peet Areni poolt tehtud maalid. Kohvikus jätkub ruumi umbes sajale isikule.⁴⁷

Tallinnas tegutsenud AS Royal Film rentis Athenat 1930. aastatel.

Tartu viiest kinost elas Teise maailmasõja üle vaid Athena. 1950. aastal nimetati Athena Saluudiks, mõni aeg hiljem kujundati kohvikuosa ümber restoraniks Volga.

Volga suleti 1994. ja Saluut (Athena) 1998. aastal. 2006. aastal avati renoveeritud restoran Volga ning kino Athena. Praegusel ajal kinos regulaarseid filmiseansse ei toimu. Athenast on saanud klubiline asutus, kus näidatakse väärtfilme ning Tartus toimuvate filmifestivalide (PÖFF, tARTuFF, Maailmafilm jt) programme.

Central

Kino Central asus Raekoja taga paiknenud hoones, kino avati siin 1923. aasta veebruaris. Hoone rekonstrueeriti kinoks 1922. aastal arhitekt A. Podtšekajevi projekti järgi. 1935. aastal ehitati N. Kusmini projekti järgi ümber kino sissepääs.

Tallinnas tegutsenud AS Royal Film rentis kino Central aastast 1929 ja majandas seda lühikese vaheajaga 1940. aastani. 1930. aastatel rentis Royal Film Tartus veel Athenat ja Scalat (Laine). Tallinnas kuulus talle vaid kino Gloria Palace.

Royal Filmi põhikiri kinnitati majandusministeeriumis 1923. aasta alguses, selle asutajaks olid juudi rahvusest tallinlased Simon Rubinstein, Andrei Heffler ja Gita Fallstein. Royal Film tegutses kinoäris stabiilselt pikka aega 1940. aastani ja sellele kuulusid kinod nii Tallinnas kui ka Tartus.⁴⁸

Huvitava ülevaate kinode majandamisest pakub Royal Filmi kinode tuludekulude 1934. aasta aruanne.⁴⁹ Sellest nähtub, et Tallinna Gloria Palace'i käive

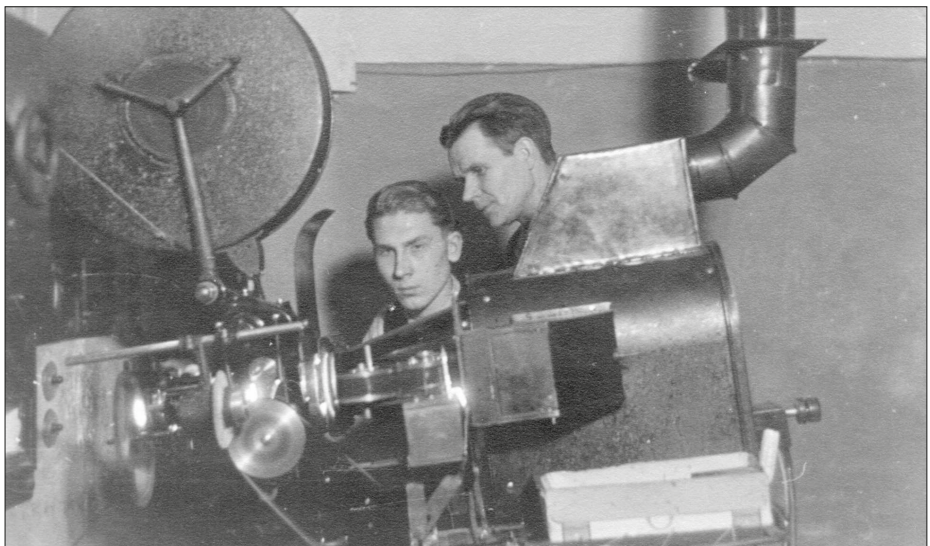
⁴⁷ Postimees 1931, 16.10.

⁴⁸ Vt lähemalt Asi Royal Film registreerimise toimik. ERA 969-1-700.

⁴⁹ ERA 969-1-700, l. 102–121.

JOONIS 28. Kino Central Raekoja taga, 1931. Foto: E. Selleke 1931. TÜR KHO b: 95: 678.

JOONIS 29. Kino Central mehaanikud Albert Liiv ja Ernst Treier (vasakult). TMF 915: 25.

J00NIS 30. Bürgermusse seltsimaja saalis Uueturu tänaval asus kino Gloria (Scala, Laine). TMF 589: 24.

oli palju suurem kui kolme Tartu kino käive kokku. Näiteks kulus Gloria töötajate palkadele ligi 15 000 krooni, kuid kolme Tartu kino töötajate palkadele kokku 12 140 krooni. Linna lõbustusmaksu⁵⁰ tuli Gloriat tasuda 21 100, kolmel Tartu kinol 12 460. Pileteid müüdi Glorias 1934. aastal 153 400 krooni ja kolmes Tartu kinos 79 840 krooni eest. Ruumide üüri eest tasuti Tallinnas 24 000 krooni aastas, Tartus kolme kino eest kokku 13 583 krooni (Athena 2783, Scala 6300, Central 4500). Filmide üürile kulus 1934. aastal Glorias 47 215 krooni, kolmes Tartu kinos kokku 25 614 krooni.

Centrali hoone hävis sõjas aastal 1941.

Gloria, Scala (alates 1933), Laine (alates 1936)

1919. aastal üüris E. Zirk Bürgermusse seltsimaja saali Uueturu tänaval, et seal avada kino Gloria. Aastatel 1933–1940 rentis kino AS Royal Film, 1933. aastast nimetati see Scalaks. 1936. aastal ehitati kino ruumid ja fassaad N. Kusmini projekti järgi ümber ning Scala nimetati Laineks. Bürgermusse hoone hävis 1941. aastal.

⁵⁰ Meelelahutusasutused tasusid omavalitsustele lõbustusmaksu, mille suuruseks oli linnades ja alevites 10–50% ning maal 5–50% piletitulust. Näiteks 1935. aastal maksid Tartu kinod olenemata filmi sisust linnale lõbustusmaksu 15% pääsmete hinnast. Kui film oli koos loenguga, oli maks 10%. ERA 2966-4-478, l. 150 jj.

JOONIS 31. Kino Deutsche Lichtspiele tegutses Saksa teatri hoones Aia tänaval (praegu Vanemuise t).
Foto: E. Laid, ERMi fotokogu 1013: 61.

Kinod Teise maailmasõja ajal

Teine maailmasõda ning sellega kaasnenud okupatsiooniaeg ei jätnud puudutamata ka kinoäri. Tartu kinode arv oli 1942. aasta alguseks kahanenud kolmele – need olid Athena, Apollo ja Deutsche Lichtspiele.

1942. aasta veebruaris avati Vanemuise tänaval saksa teatri hoones kino **Deutsche Lichtspiele**. Juba 1919. aastal oli samas hoones lühemat aega tegutsenud kino Imperial. 1943. aastal kandis kino nimetust **Victoria**. Kino pidulik avamine ja selle edaspidine tegevus teenis selgelt saksa propaganda huve.

Eile toimus endise Saksa teatri ruumes Tartu kolmanda kino «Deutsche Lichtspiele» avamine. Pidulikust kino avamisest ja esimesest etendusest oli palutud osa võtma Tartu juhtivaid isikuid nii sõjaväe kui ka meie omavalitsusasutuste ringkondadest.

Peale Tartu Omakaitse orkestri ettekandeid võttis kino avamise puhul sõna Eesti Propagandastaffeli Tartu osakonna ülem dr. H. Mühlenhoff, kes tervitades Propagandastaffeli ja Ida-ala filmiühingu GmbH nimel ütles muuseas, et Saksa film taotleb teistsuguseid eesmärke kui Ameerika ja Inglise filmitööstus, mis on juutide teenistuses. Saksa filmi ühistöö sihiks on ühendada rahvast ja aja probleeme. Kino tahab tutvustada meid Saksa filmitööstuse parimate toodetega, mis pärast kino nimeks on «Deutsche Lichtspiele».⁵¹

⁵¹ Postimees 1942, 02.02.

JOOINIS 32. Piletisoovijad kino Victoria-Lichtspiele ees Aia t, 1943. Foto: E. Laid, ERMi fotokogu 1037: 76.

Keerulisel sõjaajal pakkusid kinod inimestele võimalust meelt lahutada ning kinopiletid muutusid raskesti kättesaadavaks. Tolleaegsest ajakirjandusest võib lugeda, missuguseid lahendusi otsiti kinopiletite defitsiidile.

Postimehe teatel sai emadekaardiga eelisjärjekorras kinopileteid osta.⁵²

Uue korralduse põhjal on emadekaardi omajaile võimaldatud eelistatud korras osta üks kinopääse korraga.

Nimelt on selgunud, et ERÜ [Eesti Rahva Ühisabi⁵³] poolt väljaantud emade eeliskaarte kasutatakse halvasti kinopäasmete lunastamisel. Nii on esinenud juhtumeid, kus emadekaardi omanik ostab korraga mitu päaset, millega hiljem spekulieritakse.

Kinokülastusi organiseeriti ka vabatahtliku töö motiveerimiseks. Näiteks 1942. aasta novembris korraldati tekstiilijätmete kogujatele tasuta kinoskäik Ateenis. Tekstiilijätmeid kogusid õpilased, tuletõrjujad, omakaitse liikmed jt.

⁵² Postimees 1943, 19.11.

⁵³ Eesti Rahva Ühisabi loodi 1941. aasta septembris Tallinnas ning see lõpetas oma tegevuse Eesti taasiseseisvumise järel. Organisatsiooni ülesandeks oli hoolitseda Nõukogude okupatsiooni või lahingutegevuse tõttu kannatada saanud inimeste eest.

Kinode repertuaar ja kinodevaheline konkurents

Kinode varase repertuaari moodustasid suures osas ajaloolised filmid, suurte meeste elulood ja märtrite kannatused.

Sirvides vanu ajalehti, on huvitav jälgida esimeste Tartu kinode eeskavade reklaame. Kinopublikut siis Dick ja Dossi asemel lõbustas mustade kihvurrudega Max Linder, kelle nimi kuulutustulpadel oli suureks tõmbenumbriks. Tuntud kinotähed olid ka Preus, Ida Nielsen, Naperkovskaja, Dinsen jt. Kelledest praegusel kinopublikul pole aimugi. Et kinosid oli rohkesti ja filmide tootmine alul väike, milliseid toodi peamiselt Venemaalt, siis tihti peale juhtus piltidest tulema nappus. Pealegi näidati tol ajal kinos õhtu jooksul kümnekond erifilmi. Muidugi polnud need filmid pikad, vaatepildikesed ja mõnisada meetrit pikad «põrutavad draamad». Tihti peale tuli ette juhtumeid, et mitmes kinos korraga näidati samu filme.

[--]

Kinokuulutustel leidis ka järgmine tekst: «Pilt on nõnda kokku seatud, et kellegi voorustunnet ei haava. Teda võib igale perekonnale soovitada.» Et tol ajal ka kõlblusvastaste piltide näitamine moes oli, näitavad mitmed juhud. Nii olid suuremad skandaalid pornograafiliste piltide näitamise pärast kino «Imperialis» ja «Idealis». Filme näidati kitsamale ringkonnale ja etendusele pääs maksis 1 rubla. Ühest sellisest etendusest olid sandarmid saanud teada. Ja kui siis kinohoone ümber piirati, selgus, et etendusel viibis linnas tuntud ja lugupeetud arste, advokaate ja isegi kõrgemaid politseiametnikke. Tagasihoidlikult looshide nurkadesse olid pugunud isegi mõned naised meeste rõivastes.⁵⁴

Alanud Esimene maailmasõda tõi muudatusi ka kinomajandusse. Kinod hakkasid sageli omanikke vahetama ja ajalehtedest kadusid uhked kinoreklaamid. Kinodevahelise konkurentsi üle leiab edaspidi Postimehes kaebamist läbi aastate. 1924. aasta alguses leiti, et Tartusse on tekkinud enam kinosid, kui kinopublik suudab neid üleval pidada. Kinopidajad katsusid reklaami pealt kokku hoida ning reklaami telliti esilehe asemel ajalehe tagumisele küljele. Tagajärjed ei lasknud kaua oodata ja kinod jäid tühjaks.

Et Tartu kinod olid omakorda asunud välja suretama linnas tegutsevat teatrit, sai lugeda 1921. aasta Postimehest.⁵⁵ Sel ajal kui Tartu kinodes on tungimine ja soovijad peavad sinna pääsemiseks pikalt ootama, on Vanemuise saal pooltühi.

⁵⁴ Postimees 1936, 19.04.

⁵⁵ Postimees 1921, 01.10.

Kokkuvõtteks kirjutab ajaleht:

Ja «Vanemuisel» ei jää ka muud üle, kui tulgu rahva juure alla ja avagu temale 4 korda nädalas kino-etendused, millede sissetuleku abil 3 korda nädalas korraldada teatri-tükke võiks mängida ja näitlejaid üleval pidada, kuni rahva maitse niivõrd areneb, et kinost ära jäädakse ja tõsiselt teatrist lugu pidama hakatakse.

Kinode juhtkonnad püüdsid publiku eelistustest teada saada kaunis tänapäevasel viisil, külastajaankeetide kaudu. Näiteks Centrali direktsoon soovis publiku maitset välja selgitada, paludes hinnata nelja populaarset filmi:⁵⁶

Kuna raske on iga kord tabada publiku soove ja et kord põhjalikult jõuda selgusele, millise iseloomuga filmid ja missugused filmitähed Tartu publikumile vastuvõetavamad, korraldab «Centrali» juhatus tänase eeskavaga alates kinokülastajate keskel ankeedi.

Algava ankeedi jaoks oleme oma hiigla suurfilmide repertuaarist välja valinud neli iseloomustavamat superfilmi. Ankeedi esimeseks filmiks jookseb: Filmikunsti pärl! Teos, mille kohta ka ülikiitvad otsused ja vaimustusavaldused liig nõrgad. Unustamata ja nõiduslikult ilus helifilm! Pagana armulaul. Ilusaim armastusromaan 12 osas. Peaosades: Ramon Novarro, Dorothy Janis, Renée Adore.

[--]

NB. Teiseks ankeedi filmiks lavastatakse hiiglafilm: «Marokko». Peaosades Marlene Dietrich, Gary Cooper.

Et kinode olukord oli majanduskriisi ajal tõepoolest keeruline, seda tunnistab ka kino Apollo reklaam samas Postimehe numbris.

Üllatus kinopublikule. Tähelepannes käesolevat majandusliselt rasket aega, kus paljud peavad liig kõrgete pileti hindade tõttu kinodest eemale jääma, on otsustanud kino «Apollo» juhatus kinoskäimise teha kõikidele kättesaadavaks. See pärast alates neljapäevast, 23. aprillist s.a. muudetakse kino «Apollo» RAHVAMAJA APOLLO'KS järgmiste üliodavate pääsetähtede hindadega: II k. 15 s., I k. 20 s., rõdu 30 s., loož 40 s.

Kinodevaheline konkurents sundis omanikke leidlikkusele. Lisaks filmide näitamisele pakuti publikule mitmesuguseid eeskavasid. 1920. aastail ja veel 1930. aastate alguses esinesid pärast filmi kinolaval klounid, tantsijannad, maadle-

⁵⁶ Postimees 1931, 23.04.

jad, loomataltsutajad ja mustkunstnikud. Seda lisaetendust kinolaval nimetati divertismendiks või ka kirjuks eeskavaks.

Valentin Tedre mälestustest:⁵⁷

35–40 aastat tagasi esinesid pärast filmi demonstreerimist kinode laval lauljad, kupletistid, illusionistid, koomikud, jõumehed, maadlejad jt.

[--]

Laialdasemaid võimalusi igasuguste artistide esinemiseks pakkus kino- ja miniatuuriteater «Apollo», mis asus endiste Aleksandri (praegune Nõukogude) ja Lodja (Riia) tänava nurgal, kuna seal oli suur ja avar lava.

Populaarseteks koomikuteks olid tollal klounid Max ja Lex (M. Niilmann ja A. Koppel). Viimane sai autoõnnetusel Soomes surma. Maxi ja Lexi kupleedes lendasid sageli satiirinooled tõusikute, rahameeste ja kodanliku aegse koorekihi pihta.

[--]

1927. aastal korraldati «Apollo» laval rahvusvahelised maadlusvõistlused. Neist võttis osa ka Eesti maadluskuulsus, seitsmekordne maailmameister Jaan Jaago. Ühel õhtul oli tema partneriks poola hiiglane Karsch. See oli maailmatu suur mehemürakas. Jaago näis tema kõrval kergetaalulisena. «Poisid, hoidke Jaagole põialt!» kõlasid saalis hüüded. [--] Maadlus lõppes sellega, et tehnikas ja kogemustes suuresti kodus Jaagol õnnestus Karschi viimati topelt-nelsoniga matile painutada.

Pääsesid valla lõpmatu aplaus ning heameele- ja vaimustushüüded. Pärast räägiti, et need olid kostnud läbi «Apollo» seinte isegi tänavale.

Tuli ette ka niisuguseid olukordi, taas V. Tedre meenutustest:⁵⁸

«Rummu Jüri» jooksis kahes kinos («Apollo» ja «Central») korraga. Et filmi oli ainult üks koopia, siis seati seansside algus erinevale ajale. Filmirullid plekk-karbis kaenla alla surutud, tõttasid kogu õhtu kahe kino vahet jooksupoisid. Nendeks olid tavaliselt algkooliõpilased.

1924. aastal avati Apollo kino ruumides miniatüür-teater Faun. Etendusi anti eesti ja vene keeles. Kinoseansid Apollos jätkusid. Ajalehe Postimees teatel suutis miniatüür-teater Illusioon vaevalt kuu aega püsida ja jäi osavõtjate puuduse tõttu seisma. Nii suhtus ajaleht ka Apollo ettevõtmise edusse kahtlevalt.⁵⁹

⁵⁷ Edasi 1966, 14.07.

⁵⁸ Edasi 1966, 16.07.

⁵⁹ Postimees 1924, 24.03.

1927. aasta detsembris näitas Karl August Hindrey Kongost kaasa toodud filme kinos Apollo kahel pühapäeval. Need õpetliku sisuga filmid kujutasid Aafrika loodust ja elu ning Kongo sadamaid, filme saatsid kirjaniku kommentaarid. Ajalehe teatel oli huvilisi rohkesti.⁶⁰

1931. aastal juhtus Illusionis traagiline õnnetus: surma sai kinos esinenud kloun-akrobaat.

Esmaspäeva õhtul juhtus Tartu kino «Illusioonis» turnivate artistidega õnnetus. Ülesseatud silindrikujulisel aparatuuril murdus üks võll, mille tagajärjel kino lae all turniv kloun Alfred September alla kukkus. Temale langes peale aparatuur. Kukkuja sai raskeid seesmisi vigastusi ja ta toimetati Toomele haavakliinikusse, kus ta 3 tunni pärast hinge heitis. Samal ajal tegid aparatuuril oma numbreid ka kolm teist artisti, kes kukkudes aga suuri vigastusi ei saanud.

Kino «Illusiooni» osaliseks tõmbenumbriks oli neli artisti, kes paar aastat välismaal, Soomes ja mujal, eduga esinenud ja kes oma numbritega tsirkuse parimatele jõududele vastavad. Esmaspäeva õhtul kella 10 paiku oli esinemiseks jälle järjekord nende käes. Saali, orkestriruumi ette, püstitati silindritaoline ringikäiv aparatuur. Tutvustati lühidalt artiste, kusjuures tähendati, et artistid panevad järgnevate numbrite täitmisel oma elu kaalule.

See sai ka järgneval silmapilgul tõeks.

Esimene number, mille täitmisest võttis osa kolm inimest, õnnestus hästi ja publik avaldas rohket kiitust. Ka teise numbri esimene osa läks hästi. Mootorrattamees kihutas ringi mööda üles ja pani kogu aparatuuri keerlema, kuna kolm teist artisti tegid kaelamurdvaid trikke trapeetsil, redelil jne. Erilist julgust ja osavust demonstreeris klouniks riietatud artist. Parajasti, kui esinemine oli täies hoos, kõlas raksatus. Näis, et aparatuur ei pidanud turnijate raskusele ja keerlemishoole vastu ja murdus kusagilt, sest kloun lendas suure hooga orkestriruumi seinast vastu. Ka teised artistid kukkusid, kuid mitte nii tugeva hooga. Samuti vajus kokku kogu aparatuur, purustades osaliselt pilbasteks orkestriruumi seinast.⁶¹

Kinode tehniline areng ja üleminek helifilmile

1930. aastaks jõudis Eesti kinodesse helifilm. 1930. aasta algul pandi raekoja taga asuva kino Central vitriini suurte tähtedega reklaamplakat: «Täielik kõne-, laulu- ja muusikafilm «Laulev narr». Peaosis New Yorgi ooperiteatri laulja Al

⁶⁰ Postimees 1927, 03.12; 10.12.

⁶¹ Postimees 1931, 18.11.

Jolson ja väike filmitäht Davey Lee. Esimest korda Tartus! Täielik uudis!» Film jooksis Centralis kolm nädalat ja kõik seansid olid välja müüdnud.

Sama aasta märtsis linastus Centralis ka Al Jolsoni laulu- ja muusikafilm «Džässilaulja». 1927. aastal Ameerikas esilinastunud «Džässilaulja» tähistas helifilmiajastu võidukäigu algust: heli optiliselt filmilindile jäädvustamine lahendas pildi ja heli sünkroonis hoidmise probleemid. Helifilme oli esialgu vähe ja ekraanil jooksid enamikus «vanad ja armsaks saanud tummfilmid».

Helifilm jõudis üheaegselt mitmesse Tartu kinno, sh ka Apollosse.⁶²

Nagu muudel aladel, nii on ka kino tehnikas viimasel ajal saavutatud suuri edusamme, mille järjekorraliseks uudsuseks on helifilm. Senini olid tartlased helifilmist kuulnud ainult ajalehtedest, kuid nüüd viimastel aegadel on võimalus olnud helifilmiga ka tegelikult tutvuda.

Praegu jookseb «Apollos» helifilm «Noorendatud», mis ületab oma tehnikalt kõik seni Tartus nähtud sellelaadilised filmid.

«Apollos» tarvitata helifilmi aparaat kuulub «Melofoxi» uuemate aparaatide hulka ja maksab meie rahas umbes 1½ miljonit senti. Firma aparaati pole ära müünud, vaid ainult tarvitamise õiguse. Tartus on selle aparaadi tarvitamise ainuõigus «Apollos».

Aasta hiljem annab Postimees teada, et moodsaim heliaparaat on kinos Gloria.⁶³

Kino «Gloria» sai kolmapäeval omale uue heliaparaadi, mis kohe üles seati ja juba kolmapäeva õhtusel etendusel töötas. Aparaat on kõige uuem vastava ala saavutis ja niioelda tehnika viimane sõna, sest kannab vabriku templil valmistamiskuupäeva 4. veebruar 1931. a. Aparaat on valmistatud Hollandis.

Üleminekut tummfilmiajastult helifilmiajastule meenutab V. Tedre:⁶⁴

Filmi vaadates köitis mind ka saatemuusika. Tummfilmi päevil saatis etendust kinoorkester või vähemalt trio (klaver, viiul, tšello või mõni puhkpill) helitööd olid valitud vastavalt filmi sisule. Orkestrantide jaoks oli kinoekraani ees vastav ruum nagu teatris. [---]

Üsna sageli kõlas kinosaalis Puccini, Rossini või Tšaikovski muusika. Nõnda said tuttavaks avamängud ooperitele «Wilhelm Tell» ja «Sevilla habemeajaja», Puccini muusika «Carmenist» samanimelise filmi saatena.

⁶² Postimees 1930, 19.01.

⁶³ Postimees 1931, 27.03.

⁶⁴ Edasi 1970, 18.10.

[---]

16-aastaselt (1930) töötasin õhtuti (päeval käisin keskkoolis) oma venna Evdokim Tedrega Tartu kinos «Ideal» (hiljem «Capitol»). Vend oli pildinäitaja, mina aparaadipoiss. Tollal toimus üleminek tummfilmilt helifilmile. Algul oli helifilm vaid lihtne kinoaparaadi ja grammofooni ühendus.

Filmi demonstreerimisega oli siis mõningaid raskusi. Plaatidelt tulevat heli tuli hoida sünkroonis tegevusega. Kui filmilint katkes, siis tuli sinna kleepida täpselt nii mitu pilti või nn. raami musta linti vahele, kui palju sealt välja oli langenud. Nii läksid ekraanil pilt ja heli jälle ühte. Hiljem, kui tuli valgusheli (1932–1933), kus filmilindi äärde kantud heliriba koos filmilindiga jooksis aparaadis fookusest läbi, oli asi palju lihtsam.

Siinses artiklis tutvustatud kaksteist enne Teist maailmasõda ning sõja ajal Tartus tegutsenud kino moodustavad olulise peatüki Eesti kinode ajaloos – alates esimese Eesti paikkino Illusion avamisest 1908. aasta aprillis kuni Eesti kõige kauem, aastast 1922 järjepanu tegutsenud kino Athenani. Ülevaade Tartu kinode ajaloost sündis linnamuseumis koostatud Eesti filmi juubeliaasta näituse «Filmilinn Tartu. Pääsukesest tARTuFFini» tulemusena ning jääb ootama kinode ajaloost huvitatud uurijate tunduvalt põhjalikumaid käsitlusi.

Film city Tartu. First half of century

Cinema creates illusions like nothing else. The meadow in the movie theatre smells better than the one on a real stage, because the movie demonstrates a real, actual meadow, which immediately makes us imagine the smell and suggest it to our noses to perfection. But it also smells better than the natural living meadow, which can never exhale such sweet aroma as our blooming meadow, which exists – and yet does not...

Filmileht No. 11, 1927

The year 2012 marks the 100th jubilee of the Estonian film. The birth town of the Estonian film is Tartu, and the first permanent cinema started here in April 1908. From March 8 to September 15, the Tartu City Museum displayed an exhibition dedicated to the film year, entitled *Film City Tartu. From Pääsuke to tARTuFF*. This overview of the cinemas that operated in Tartu in the first half of the 20th century is the outcome of the research that preceded the exhibition.

The novel invention – the cinematographic device – was first presented in Tallinn and Tartu, the largest cities of Estonia, in 1896. For the first time feature films were demonstrated in Bürgermusse Hall in Tartu on November 1–4, 1896. After that Tartu started to host travelling cinema shows regularly.

The first Estonian permanent movie theatre called *Illusion* (from 1934 *Metropol*, closed in 1936) opened near the Stone Bridge in Tartu on April 17, 1908. It was a wooden building with timber roofing, which initially accommodated an audience of 360. After the first permanent cinema was established in Tartu, the number of barnstormers visiting the town gradually started to diminish.

The cinema boom that had emerged in Europe and Russia also reached Tartu. Throughout 1910 the municipality issued a great number of permits for opening cinemas. Starting from that year seven cinemas operated in Tartu. In the pre-World War I period the citizens of Tartu developed a great interest in movies. Audiences were always abundant, although ticket prices were quite high.

In 1910 the municipality of Tartu issued a permit for opening the *Imperial* cinema in Police Square. It was one of the most magnificent cinemas in Tartu. Unfortunately, the *Imperial* cinema was able to operate only for seven years.

The building burned down in a fire on November 7, 1917, and it was never restored again.

In 1913, the *Apollo* cinema opened in a stone building on the corner of Aleksandri and Lodja (Riia) Streets. In September 1934, the city building committee declared the cinema building dangerous and demanded that it be closed down. The structure was demolished and in 1935 a new one was erected on the same site by the design of architect Nikolai Kusmin. The building of the *Apollo* cinema was destroyed in 1944.

The *Ideal* (from 1931 *Capitol*, from 1935 *Bi-Ba-Bo*) cinema opened in Karlova district in Tartu in the second half of 1913. It was a big timber building with sawdust insulation, which was divided into a foyer and a big auditorium. In 1931 the *Capitol* cinema opened in the rooms of the former *Ideal* cinema. In 1935, the *Capitol* cinema once again changed ownership and got a new name – *Bi-Ba-Bo*. The cinema building burned down under suspicious circumstances in the same year.

The beginning of the First World War brought changes into the cinema business. Cinemas started to change ownership and pompous advertisements in newspapers gradually disappeared. Competition between cinemas called for resourcefulness from the owners. Besides demonstrating films, the audience was also offered different programmes. Throughout the 1920s and even in the early 1930s, clowns, dancers, wrestlers, animal trainers and magicians performed on the stage after the cinema show. This kind of additional performance on the stage was called a divertissement or variety show. On Sundays performances for children were organized.

The *Athena* (*Saluut* 1950–1998) cinema opened in the centre of Tartu at the end of 1922; concurrently, the café and dining room *Ateen* also started next to it. In 1926 the interior design of the cinema was changed according to the project of architect Nikolai Willer. Plaster statues were devised for the auditorium and foyer, and they were executed by sculptor Ferdi Sannamees. It was the birth of the cinema building with the richest décor in Estonia.

From the five cinemas in Tartu, only the *Athena* cinema survived the Second World War. In 1950 *Athena* was renamed to *Saluut* (Salute) and some time later the café part was converted into a restaurant called *Volga*. The *Volga* restaurant was closed down in 1994 and the *Saluut* cinema in 1998. In 2006 the renovated *Volga* restaurant and *Athena* cinema were reopened.

The *Central* cinema was situated behind the Town Hall and opened in February 1923. The building of the cinema was destroyed in the war in 1941.

In 1919 the *Gloria* cinema (from 1933 *Scala*, from 1936 *Laine*) opened in the hall of Bürgermusse society building in Uueturu Street. In 1933 it was renamed

to *Scala*, and from 1936 it bore the name of *Laine*. The building of Bürgermusse was destroyed in 1941.

The Second World War and the occupation period also had their impact on the cinema business. By the beginning of 1942 the number of Tartu cinemas had decreased to three; these were *Athena*, *Apollo* and *Deutsche Lichtspiele* – the latter opened on the premises of the German Theatre in early 1942. In the complicated wartime the cinema offered some entertainment to people and tickets became difficult to obtain.

TEXTUS

СОВЕРШЕННО СЕКРЕТНО

НКГБ ЭССР

..... отдел отделение

Материалы

по делу

"Прибой"

за 1949 год.

Начат " " 194 г.

Окончен " " 194 г.

На " " листах

Politseiamet	
POLITSEIARHIIV	
Fond nr	17/1a
Arh	1
Nimestik nr	—
Aasta	1949

2683. 1000

1949. aasta märtsiküüditamine Tartu linnas ja maakonnas Eesti NSV Riikliku Julgeoleku Ministeeriumi dokumentides

Pearu Kuusk

25. märtsil 1949 käivitas Nõukogude okupatsioonivõim Eestis, Lätis ja Leedus operatsiooni «Priboi» (vn k «Murdlainetus»), mille eesmärk oli küüditada üle 100 000 süütu inimese igavesele eriasumisele NSV Liidu kaugematesse piirkondadesse. NSV Liidu Ministrite Nõukogu (MN) 29. jaanuari 1949. a otsuse nr 390-139ss alusel kuulus Eestist väljasaatmisele 7500 perekonda 22 500 inimesega. 1949. aasta küüditamise peamised eesmärgid olid talumajanduse hävitamine, teerajamine kolhoosidele ning relvastatud vastupanuliikumise ehk metsavendluse lõplik likvideerimine.

Operatsiooni «Priboi» läbiviimine tehti kohustuseks NSV Liidu Riikliku Julgeoleku Ministeeriumile (RJM) ja NSV Liidu Siseministeeriumile (SM). RJMile pandi vastutus «Priboi» esimese osa eest, alustades väljasaadetavate perede nimekirjade koostamisest kuni inimeste kinnivõtmise ning ešelonide pealelaadimispunktidesse toimetamiseni. SMi ülesandeks jäi komplekteerida ešelonid ja toimetada need sihtjaamadesse. Suuroperatsiooni üldjuhiks määrati NSV Liidu riikliku julgeoleku ministri esimene asetäitja Sergei Ogoltsov. Vabariiklikesse ministeeriumidesse saadeti Moskvast tööd koordineerima volinikud. Eesti NSV RJMi juurde komandeeriti volinikuks kindralmajor Ivan Jermolin, Eesti NSV SMi juurde kindralmajor Vladimir Rogatin. Okupatsioonivõimu esindajatena osalesid selle inimsusvastase kuriteo toimepanemisel kokku 25 000 julgeolekutöötajat, sise- ja regulaarvägede ohvitseri ja sõdurit, kommunistliku partei liiget ja nõukogude aktivisti. Väljasaadetavate tabamiseks organiseeriti Eestis ligi 2000 operatiivgrupp, üks grupp pidi kinni võtma ja välja saatma 3-4 perekonda. Raudteele moodustati 16 pealelaadimispunkti ning komplekteeriti 19 ešeloni.

Eestis käivitati küüditamisoperatsioon 25. märtsil 1949 kell 4.00. Väljasaadetavate kinnivõtmine ja transport pealelaadimispunktidesse kujunes oodatust aeglasemaks ning ešelonide komplekteerimine vältas 29. märtsini. Samal

ajal kirjutas parteiaktiiv väljasaadetavate kodudes üles kogu nende vara, kümne päeva jooksul tuli see realiseerida või jagada laiali kohalikele kolhoosidele. Eestist viidi igavesele eriasumisele 20 702 inimest, kellest ligikaudu $\frac{3}{4}$ olid naised, lapsed ja vanurid, sest pereisad olid üldjuhul juba varem arreteeritud. Valdava osa küüditatutest viidi Krasnojarski kraisse ja Novosibirski oblastisse.

Nüüdseks on 1949. aasta märtsiküüditamisest saanud üks põhjalikemalt uuritumaid Nõukogude repressioone Eestis. Viimase paarikümne aasta jooksul on avaldatud küüditatute nimekirjad ja arvukalt mälestusi ning kirjeldatud põhjalikult operatsiooni elluviimises osalenud institutsioonide tegevust. Enim tähelepanu on selles inimsusvastases kuriteos pälvinud kommunistliku partei ja siseministeeriumi osalus, samal ajal kui ülevaade julgeolekuministeeriumi tegevusest on allikmaterjali puudumise tõttu jäänud lünklikuks. Oluliseks täienduseks on siinkohal Eesti NSV RJMi poolt 1949. aasta märtsis koostatud aruanded operatsiooni «Priboi» kohta (*Материалы по делу «Прибой» за 1949 год*), mis jõudsid Eesti Riigiarhiivi alles 2011. aastal.¹ Varem asusid üheks mahukaks toimikuks köidetud materjalid politsei ameti arhiivis ja leidsid muu hulgas kasutust küüditajate kriminaalrajade menetlemisel. 2007. aastal kaitses Tartu Ülikooli ajaloo-osakonnas bakalaureusetöö Andres Kahar, kes tõi RJMi aruanded laiemasse teaduskäibesse, keskendudes seejuures märtsiküüditamise ettevalmistamisele Saaremaal.²

Toimik «Priboi» sisaldab kõigi Eesti NSV RJMi maakondlike osakondade tegevusplaane, mis koostati 1949. aasta märtsi teisel nädalal koostöös sinna komandeeritud RJMi keskaparaadi töötajatega. Valmis tegevusplaanid saadeti edasi Tallinna Eesti NSV riikliku julgeoleku ministrile Boris Kummile, kes need koos NSV Liidu RJMi voliniku Ivan Jermoliniga kinnitas. Nende dokumentide alusel koostati üldine Eesti NSV RJMi tegevuskava, mis saadeti 17. märtsil EKP KK sekretärile Nikolai Karotammele. Pärast plaani heakskiitmist Karotamme poolt algas maakondades operatsiooniks vajalike vägede ja transpordi koondamine ning operatiivgruppide moodustamine.

Vahetult pärast «Priboi» elluviimist koostasid Eesti NSV RJMi maakondlike osakondade ülemad ja sinna saadetud volinikud operatsiooni käigust põhjalikud ettekanded, mis adresseeriti Moskvasse NSV Liidu riikliku julgeoleku ministri asetäitjale kindralleitnant Afanassi Blinovile. Tartu linna ja maakonna aruande allkirjastasid 29. märtsil 1949 Eesti NSV RJMi Tartu osakonna ülem Gavriil Starinov ja RJMi volinik Aleksandr Mihhailov. Viimane oli aastatel 1943–1951 Eesti NSV riikliku julgeoleku ministri asetäitja.

¹ ERAF 4-K-1-65.

² Andres Kahar. Eesti NSV Riikliku Julgeoleku Ministeeriumi tegevus 1949. a märtsiküüditamise ettevalmistamisel Saaremaa osakonna näitel. Juhendaja A. Rahi-Tamm. Bakalaureusetöö. Tartu 2007. Käsikiri Tartu Ülikooli ajaloo ja arheoloogia instituudis.

Märtsiküüditamise peamised ohvrid olid lapsed ja naised. RJMi Tartu osakonna aruandest selgub, et 3392st Tartu linnast ja maakonnast väljasaadetust olid vaid 725 mehed, naised oli 1735 ja alla 15-aastaseid lapsi 932. RJMi jaoks oli operatsiooni edukuse ainsaks mõõdupuuks etteantud perekondade piirarv (Tartumaal 1300), mis tuli täita vahendeid valimata. Operatsiooni teisel päeval anti plaani mittetäitmise hirmus operatiivgruppidele käsk kinni võtta ja välja saata kogu arvestuslik reserv. Küsimus, milline konkreetne bandiitlik, natsionalistlik või kulaklik perekond välja saata, oli nüüd tegelikult tähtsusetu. Ettekandes Blinovile tunnistavad Starinov ja Mihhailov genotsiidikuritegu: «Eesti NSV Riikliku Julgeoleku Ministeeriumi sanktsiooni alusel oleme kinni võtnud kogu äratoomisele kuuluva erikontingendi, eristamata reservi kategooriaid.»³ Kokku küüditati Tartust ja Tartumaalt 1356 perekonda, millega perede norm küll täideti, kuid rohkem kui tuhandel inimesel õnnestus siiski pääseda väljasaatmisest. Märtsiküüditamise kuritegelikkust tõendab ainuüksi asjaolu, et operatsiooni mõõtühikuks võeti perekond, mitte võimude poolt süüdlaseks loetav üksikisik.

Järgnevalt on aastaraamatus avaldatud Eesti NSV RJMi Tartu osakonna plaan operatsiooni «Priboi» elluviimiseks Tartu linnas ja maakonnas ning hilisem ettekanne Moskvasse.⁴ Dokumentide eestikeelses tõlkes on püütud võimalikult täpselt säilitada ja edasi anda Nõukogude julgeolekuorganitele omast sõnavara ja keelekasutust, kus väljasaatmisele kuuluvaid inimesi nimetatakse kiretult «objektideks», «erikontingendiks», metsavendi «bandiitideks» jne. Ettekannete lakooniline, kuid samas väga üksikasjaline ja sissetöötatud stiil kinnitab veel kord, et massiküüditamised olid 1940. aastateks muutunud NSV Liidu repressiivpoliitika rutiinseks koostisosaks. Ilmekas on asjaolu, et NSV Liidu RJMi volinik Jermolin koordineeris vaid mõni kuu hiljem küüditamisoperatsiooni «Jug» (vn k «Lõuna») Moldaavia NSVs.

³ ERAF 4-K-1-65, l. 217.

⁴ ERAF 4-K-1-65, l. 202–222.

222-

Сов. секретно

Утверждаю:
Министр Госбезопасности
Эстонской ССР
Генерал-майор *Дж*
" 14 " марта 1949 года.

Утверждаю:
Уполномоченный МГБ Эст. ССР
Генерал-майор
М /ЕРМОЛИН/
" 14 " марта 1949 года.

П Л А Н

мероприятий реализации дела "ПРИБОЙ"
по Тартумаскому уезду

Необходимо поднять контингента, утвержденного по Тартумаскому уезду 1300 хозяйств, в том числе семей кулаков в 570.

Всего по уезду установлено и оформлено учетных дел на 1.653 хозяйства, в которых насчитывается 5287 человек. В числе установленных имеется резерв 353 хозяйства.

Кроме того, по городу Тарту подлежит поднятию 180 человек спецконтингента одиночек, проходящих по учетным делам других уездных органов МГБ ЭССР.

Для под"ема указанного спецконтингента создается 355 оперативных групп.

При под"еме семей в городе и уезде предусматривается использование одной группы на 4 семьи под"ема.

При под"еме в гор. Тарту установленных одиночек предусматривается использование одной группы на 6 человек.

Каждая оперативная группа в уезде состоит из:

Оперработника	- 1
Солдат	- 2
Бойцов нар. защиты	- 2
Совпарактива	- 6
<u>Итого:...</u>	<u>- 11</u>

Kinnitan:
Eesti NSV riikliku julgeoleku
minister
kindralmajor
/allkiri/ (KUMM)
«14.» märts 1949. aasta

Kinnitan:
Eesti NSV Riikliku Julgeoleku
Ministeeriumi volinik¹
kindralmajor
/allkiri/ (JERMOLIN)
«14.» märts 1949. aasta

P L A A N

«PRIBOI» meetmete realiseerimiseks
Tartu maakonnas

Tartu maakonnale kinnitatud kontingenti on vaja ära tuua 1300 majapidamist, sealhulgas 570 kulakute perekonda.

Kokku on maakonnas kindlaks määratud ja vormistatud arvestustoimikuid 1653 majapidamise kohta, milles loendatakse 5287 inimest. Kindlaksmääratute hulgas on reserv 353 majapidamist.

Lisaks sellele tuleb Tartu linnas ära tuua 180 erikontingendi üksikisikut Eesti NSV Riikliku Julgeoleku Ministeeriumi teiste maakondade organite arvestustoimikute alusel.

Nimetatud erikontingendi äratoomiseks luuakse 355 operatiivgruppi.

Perekondade äratoomisel linnas ja maakonnas nähakse ette kasutada ühte gruppi 4 äratoomisele kuuluva perekonna kohta.

Kindlakstehtud üksikisikute äratoomisel Tartu linnas nähakse ette üks grupp 6 inimese kohta.

Maakonna iga operatiivgrupp koosneb:

Operatiivtöötajast	1
Sõduritest	2
Rahvakaitse võitlejatest	2
Nõukogude ja parteiaktiivist	6
Kokku	11

¹ Viga. Tegelikult oli Ivan Jermolin väljasaatmisoperatsioonis NSV Liidu Riikliku Julgeoleku Ministeeriumi (RJM) volinik Eestis.

Kuivõrd Tartu linnas Rahvakaitse võitlejaid ei ole, siis puuduvate Rahvakaitse võitlejate asemel suurendatakse iga grupi koosseisu 2 sõduri võrra.

Kokku luuakse Tartu linnas 60 gruppi, mis suurendab relvastatud jõudude vajadust 120 inimese võrra.

Eespool öeldust lähtudes on operatiivgruppide komplekteerimiseks kokku vaja:

	Maakond 293 gruppi	Tartu linn 60 gruppi	Kokku
Operatiivtöötajaid	293	60	353
Sõdureid	586	240	826
Rahvakaitse võitlejaid	586	–	586
Nõukogude ja parteiaktiivi	1758	360	2118
Kokku	3223	660	3883

Peale selle on vaja osakonnas korrapidajateks:

Operatiivtöötajaid	2
Sõdureid	20

keda nähakse ette operatiivse sõjaväelise reservina erakorraliste juhtumite või viivituste korral Tartu linnas.

Reserv 6 liikuva operatiiv-tšekistliku grupi loomiseks arvestusega:

	Grupi koosseis	Kokku
Operatiivkoosseis	–	2
Nooremkomandöre	1	6
Automaatureid	6	36
Autojuhte	6	6
	13	50

Loodud 6 liikuvast grupist neli sõidavad ringi erikontingenti vedava autotranspordi liikumise marsruutidel, kus võib oodata relvastatud bandede jäänuste ja uute bandiidigruppide aktiivset tegutsemist (vt lisa nr 1)².

Ülejäänud kaks liikuvat gruppi autodel asuvad Eesti NSV Riik-

² Dokumendi lisasid «Priboi» toimikus ei ole.

liku Julgeoleku Ministeeriumi Tartu Osakonna juures ja saadetakse võimalikesse sündmuskohtadesse konkreetsete ülesannete täitmiseks. Nende gruppide väljasaatmine toimub NSV Liidu Riikliku Julgeoleku Ministeeriumi voliniku või Eesti NSV Riikliku Julgeoleku Ministeeriumi Tartu Osakonna ülema korraldusel.

Pealelaadimispunktid: Lähtudes maakonna territoriaalsest hajutatusest ja arvele võetud erikontingendi perekondade arvust valdades, on vaja luua raudteejaamades 3 pealelaadimispunkti ja luua nende juures komandantuurid (Tartu, Jõgeva, Elva jaam).

Komandantuuride jaoks vajalik operatiiv- ja tehniline koosseis avaldub järgmises:

	On vaja igasse punkti	Kokku
Pealelaadimispunkti komandante	1	3
Operatiivtöötajaid	1	3
Uurijaid	2	6
Tõlke	2	6
Masinakirjutajaid	2	6
Kokku	8	24

Komandant, kes on ka pealelaadimispunkti ülem, määratakse Eesti NSV Riikliku Julgeoleku Ministeeriumi reservist, masinakirjutaja ja Eesti NSV Riikliku Julgeoleku Ministeeriumi Tartu Osakonnast. Operatiivkoosseis ja uurijad lülitatakse komandantuuride koosseisu operatiivgruppide arvelt, kes on täitnud erikontingendi perekondade äratoomise ülesande, sellega seoses antakse nendele gruppidele äratoomisele kuuluvad perekonnad, kes ei ela pealelaadimispunktist kaugemal kui 3–5 km.

Pealelaadimispunktide juurde kinnistatud valdade skeem, milles on ära näidatud äratoodavate perekondade arv, on lisatud (vt lisa nr 2).

VARUSTATUS OPERATIIV-SÕJAVÄELISE KOOSSEISUGA

Seisuga 13. III 49. a on Eesti NSV Riikliku Julgeoleku Ministeeriumi Tartu Osakonnal järgmine hulk jõude (operatiiv-sõjaväelisi):

Osakonna operatiivkoosseis ja juurdekomandeeritud	76
Vastuluure operatiivkoosseis	5
Siseministeeriumi operatiivkoosseis	41
Miilitsakoosseis	40
Rahvakaitse võitlejad	586
260. polgu sõdurid ³	655
Nõukogude ja parteiaktiiv	2500
Kokku	3903

Seoses operatiiv-sõjaväelise jõu vajadusteks tehtud arvutustega saabub Eesti NSV Riikliku Julgeoleku Ministeriumi reservist täiendavalt:

Operatiivkoosseisu	282
Sõdureid	208

Seda kinnitavad järgmised arvutused:

	Operatiivkoosseis	Sõdurid	Rahvakaitse võitlejad	Nõukogude ja parteiaktiiv	Kokku	Märkused
On vaja:						
1. operatiivgrupid	353	826	586	2500	4618 ⁴	
2. reserv ja korrapidamine	4	62	–	–	68 ³	
3. pealelaadimis-punktid	3	–	–	–	3	
Kokku	360	888	586	2500	4689	
On olemas	122	680	586	2500	3888	
Jääb puudu	238	208	–	–	446	

Olemasolevad sõdurid on noore põlvkonna võitlejad, õppekogunemisest osavõtjad (pataljonis 480 inimest) – 91 tääki lisandub sise-

³ NSV Liidu SARKi sisevägede 260. ja 138. laskurpolgu sõdurid kaasati Eesti vastupanuliikumise vastu peetavasse võitlusesse juba 1945. a. jaanuaris 1947 läksid need koos Banditismivastase Võitluse Osakonnaga üle RjMi koosseisu.

⁴ Dokumendis on arvutusviga, õige summa oleks 4265. Siit tulenevad vead ka vajamineva operatiiv-sõjaväelise jõu koguarvus, puuduolevas osas jm. Masinakirjas dokumendi originaalis esineb tabelis mitmeid käsikirjalisi parandusi ja ülekirjutusi.

⁵ Arvutusviga, õige oleks 66.

ministeeriumi Tartu osakonna ja miilitsa olemasolevast koosseisust, ülejäänud täiendus vajaduse korral 260. laskurpolgu koosseisust.

TRANSPORDI VAJADUS JA SELLEGA KINDLUSTATUS

Erikontingendi toimetamiseks pealelaadimispunktidesse ja teiste «PRIBOIGA» seotud operatiivsete abinõude täitmiseks on vaja:

Autosid	390
Hobuveokeid	1880

Autode vajadus suureneb seoses sellega, et koondamis- ja ümberlaadimispunktid paiknevad maakonna territooriumil vagunitesse laadimise punktidest 65–75 km kaugusel.

Erikontingendi pealelaadimiseks ja nende saatmiseks sihtkohta on vaja 192 vagunit, lähtudes kehtestatud arvestusest vagun 7 perekonna kohta.

Linna ja maakonna autotranspordist on arvele võetud 184 ekspluateerimiseks kõlblikku autot.

Puudujääv arv – 200 autot – saadetakse operatsiooni hetkeks Eesti NSV Riikliku Julgeoleku Ministeeriumist.

Linnas ja maakonnas olemasoleva 184 auto mobiliseerimine teostatakse partei linnakomitee ja siseministeeriumi autoinspektsiooni kaudu operatsiooni päeva õhtul kella 16.00ks, kusjuures autobaaside autotransport koondatakse autode alalistesse seisukohtadesse.

Linna teiste majandus- ja varumisorganisatsioonide autotransport koondatakse ettenähtud kellaajaks Tartu linna Raekoja platsile.

Autode koondamine viiakse läbi sel ettekäändel, et kõiki veoautosid on vaja metsa väljavedamiseks (see tehakse teatavaks raadio-translatsioonivõrgu kaudu).

Maakonnas viiakse veoautode mobiliseerimine läbi Eestimaa Kommunistliku (bolševike) Partei maakonnakomitee ja autoinspektsiooni kaudu samal ettekäändel nagu ka linnas.

Maakonna varumis- ja majandusorganisatsioonide autod, mis paiknevad linnas, koondatakse tänavatele, mis asuvad metsatööstuskeskuse juures.

Maakonna masina-traktorijaamade, sovhooside ja teiste organisatsioonide veoautod koondatakse valdade täitevkomiteede juurde ette-

käändel, et autoinspeksioonil on vaja neid kiiresti kontrollida. Nende autode seisukorra eelneva varjatud kontrollimise teostavad valdade operatiivgruppide vanemad kohapeal.

Selleks, et vältida mobiliseeritud autotranspordi kõrvalehoidumist operatsiooni läbiviimisest (erikontingendi kohaletoimetamine), kindistatakse igale autole üks nõukogude ja parteiaktiivi esindaja, kes vastutab personaalselt auto kasutamise eest sihtotstarbel.

Kuivõrd autotranspordi kasutamine langeb öisele või hommikusele ajale, antakse 12 tundi enne operatsiooni algust asutuste ja ettevõtete juhtidele siseministeeriumi ülemuse poolt autoinspeksiooni kaudu korraldus koguda autod kokku ettekäändel, et Eesti NSV Siseministeeriumi inspeksioon (erikomisjon) kontrollib juhilubasid.

Hobutransport mobiliseeritakse asustatud punktides operatsiooni käigus partei vallakomiteede kaudu, samuti kasutatakse sel eesmärgil täielikult ära hobused, kes kuuluvad erikontingendi majapidamistesse.

SIDEVAHENDID

Kõik vallakeskused ja külanõukogud on seotud Tartu linnaga telefonivõrgu kaudu, mis hõlbustab operatsiooni juhtimise staabi sidet operatiivgruppidega valdades ja kohtadel (külanõukogude piires).

«PRIBOI» meetmete teostamiseks on maakonna eripära arvestades vaja 26 lühilaineraadiojaama, sealhulgas:

- a) juhtivad – Eesti NSV Riikliku Julgeoleku Ministeeriumi osakonna juures – 5
- b) vastuvõtu- ja saatejaamu kaugetes valdades (koondamis- ja ümberlaadimispunktide ülemate alluvuses) – 19
- c) pealelaadimispunktides – 2

Eesti NSV Riikliku Julgeoleku Ministeeriumi Tartu Osakonnal raadiojaamu ei ole.

Operatiivgrupi side vanematega vallas toimub telefoni teel, mis on maakonna kõigis külanõukogudes olemas, aga ka täiendavalt raken-

datavate lühilaineraadiojaamade kaudu.

Juhul kui on vaja viivitamatult saada ühendus operatiivgrupiga, mis blokeerib ühte või mitut talu, saadab valla vanemoperatiivtöötaja välja ratsavirgatsi.

Vastastikuse side pidamiseks valdades operatiivgruppide vahel (mis tegutsevad üksteise läheduses) on abi väljakutsumise sidevahendiks punane rakett.

Pärast seda, kui Eesti NSV Riikliku Julgeoleku Ministeeriumist on saadud selle kohta korraldus, võetakse operatsiooni ajaks Tartu linnas sidesõlm riikliku julgeoleku ministeeriumi osakonna kontrolli alla, määratakse kindlaks telefoninumbrid, mis töötavad katkematult, ülejäänud telefonivõrk lülitatakse välja.

Nende meetmete teostamiseks kinnistatakse sidesõlme operatiivtöötaja.

Valdade vanemoperatiivtöötajad võtavad valdade sidesõlmed otse jälgimise alla.

OBJEKTIDE EELNEV TUNDMAÕPPIMINE

Operatsiooni kiire teostamise eesmärgil ja läbikukkumiste vältimiseks kinnistab osakonna juhtkond viivitamatult pärast Eesti NSV Riikliku Julgeoleku Ministeeriumist arvestustoimikute saamist äratoomisele kuuluvad objektid operatiivgruppidele, võttes arvesse elukohtade kompaktsust selleks, et operatiivgrupid saaksid oma jõududega üheaegselt blokeerida kõigi neile kinnistatud objektide talud ja alustada operatsiooni.

Kuivõrd äratoomisele kuuluvas perekonnas on üksikuid perekonnaliikmeid, kes elavad eraldi, vaadatakse iga arvestustoimik eelnevalt läbi, ajutiselt eraldi elavad kirjutatakse üles ja need antakse täitmiseks edasi vastavalt teistele territoriaalsetele gruppidele.

Kui objektid on operatiivgruppidele kinnistatud, saadetakse viimaste operatiivkoosseis valdadesse, kus oma viibimist maskeeritakse osaliselt Narva linna lähedal asuvatest laagritest põgenenud sõjavangide otsimisega, ja valdades, kus on olnud banditismiilminguid, tegutsevad operatiivgrupid bandiitide tagaotsimise ettekäändel.

Gruppide operatiivkoosseisu juhib valla vanemoperatiivtöötaja, kes on valla olukorraga tuttav (50% vormistas toimikuid), viimane suunab gruppide tööd.

Tegutsedes partei vallakomiteede kaudu ettekäändel, et otsitakse taga põgenenuid, on vaja üle kuulata tunnistajaid ja korraldada varitsusi, tutvustatakse operatiivkoosseisule objektide elukohti, varjatud juurdepääse neile, samuti õpitakse tundma tingimusi operatsiooni kiireks läbiviimiseks.

Objektide elukohtade tundmaõppimine linnas toimub linna kaardi alusel, aga ka sel teel, et seejärel liigub operatiivkoosseis varjatult tänavatel.

Objektide kindlaksmääramise perioodil teostavad valdade gruppide vanemad sidet olemasoleva agentuuriga kohtumiste tihendatud graafikute alusel, uurides objektide käitumist ja nende meeoleolu.

RELVASTATUD JÕU MOBILISEERIMINE JA KOHALETOIMETAMINE

Operatsiooni läbi viima saabuvad väed asuvad kuupäeva kindlaksmääramiseni neile eraldatud ruumides ilma linnamineku õigusega.

Õöpäev enne operatsiooni algust tulevad valdadest operatiivgruppide vanemad riikliku julgeoleku ministeeriumi osakonda, kus saavad sõjaväejõudude toimkonna.

Sõjaväejõud kinnistatakse valdades operatiivgruppide juurde, grupi tegevuspiirkonda saabuvad nad autotranspordiga 1–2 tundi enne operatsiooni algust sellise arvestusega, et kohale saabutakse varjatult, jalgsi.

Rahvakaitse vabatahtlik koosseis (valdade rühmad) viiakse üle kasarmurežiimile ööpäev enne operatsiooni läbiviimist vallastaabi ülema käsuga sel ettekäändel, et kontrollitakse lahinguvalmidust ja korraldatakse taktikaline õppus.

Linna aktiivi ja kommunistide mobiliseerimine viiakse läbi valitsuse tähtsa teadaande arutamise ettekäändel, väljakutse teeb partei linnakomitee sekretär.

Samuti mobiliseeritakse maakonna nõukogude ja parteiaktiiv (kes elab Tartu linnas).

Sel eesmärgil antakse linna parteiaktiivile Teaduste Akadeemia filiaali konverentsisaal.

Maakonna parteiaktiivile antakse Kalevi tänav nr 38 asuv rahvamaja.

Valdades kogutakse nõukogude ja parteiaktiiv kokku külviks valmistumise küsimuse arutamise ettekäändel.

Aktiiv koguneb kell 9 õhtul ja ootab ära partei maakonnakomitee esindaja saabumise, kellega koos tulevad valda grupi vanemoperatiivtöötajad.

TRANSPORDI KASUTAMINE

Kuivõrd objektide toomine autotranspordi jaoks sobivate teede juurde on võimalik ainult hobustranspordiga, on veotranspordiga varustatuse küsimus esmajärgulise tähtsusega, selleks:

a) valla vanemoperatiivtöötaja, kes viibib kohapeal objektide tundmaõppimiseks, selgitab vestluses partei vallakomitee sekretäri ja valla täitevkomitee esimehega välja, kui palju ja millises kolhoosis on tööhobuseid ja vankreid, täpsustab, milline arv hobustransporti on äratoomisele kuuluval erikontingendil, ja vastavalt sellele kavandab enda jaoks varakult, millisele grupile ja kui palju hobustransporti kindistada.

Kolhooside esimehed kutsutakse kui aktiiv partei vallakomiteesse koosolekule, siinsamas saavad nad pärast väljasaatmise meetmete teatavakstegemist ülesande, kui palju ja milliseid vankreid tuleb kindlaksmääratud ajaks kohale tuua ja kuhu nimelt.

Puudujääva hobustranspordi mobiliseerivad operatsiooni alguseks valdade Rahvakaitse rühmad üksiktalupoegadelt töökohustuse korras.

Erikontingendi koondamispunktidesse toimetamise marsruute ja teid õpitakse tundma töö käigus, mida tehakse selgitamiseks välja operatiivgruppide juurdepääsud objektidele.

KOONDAMIS- JA ÜMBERLAADIMISPUNKTID

Sel eesmärgil, et tuua erikontingendi objektid kiiresti ära nende alalistest elukohtadest ja ära hoida põgenemised, aga ka selleks, et tagada autotranspordi katkematu töö, luua maakonna territooriumil 34 koondamis- ja ümberlaadimispunkti.

Koondamispunktid asuvad isoleeritud majades, mis on varustatud telefonidega, eraldi tubadega vajalike dokumentide vormistamiseks ja ülekuulamiseks (rahvamajad, valla täitevkomiteede hooned, külanõukogude hooned).

Koondamispunkti ülemad varustatakse väljasõitmisel küllaldase hulga paberi ja vajalike blankettidega, kui peaks olema vaja töötada erikontingendiga.

Koondamispunktide ülemateks määratakse Eesti NSV Riikliku Julgeoleku Ministeeriumi Tartu Osakonna operatiivtöötajad ja juurdekomandeeritud töötajad, kes tunnevad olukorda ühes või teises vallas.

Koondamispunktide ülemateks määratud isikud on vanemoperatiivtöötajaks vallas ja neile alluvad valla piirides tegutsevad operatiivgrupid.

O P E R A T S I O O N

Operatsiooni alustatakse igal pool ja üheaegselt ajal, mille määrab Eesti NSV Riikliku Julgeoleku Ministeerium.

Majade blokeerimine operatiivgruppide poolt toimub relvastatud jõududega üheaegselt. Relvastatud jõu õige paigutamise ja blokeerimise eest kohapeal vastutab otseselt grupi operatiivtöötaja.

Erikontingendi perekondade äratoomisel viib operatiivgrupi vanem kohapeal läbi objektide eelkontrolli ja kindlakstegemise, selgitab välja ja täpsustab, mis on erinevuste põhjuseks, teeb muudatused perekonna koosseisus, selgitab välja, kus asuvad ajutiselt äraolijad, rakendab abinõusid nende kinnivõtmiseks.

Pärast erikontingendi perekonnapea ja tema pereliikmete isikuandmete väljaselgitamist teostatakse talus ja abihoonetes läbiotsimine. Teatatakse äraviimiseks valmistumise kord ja määratakse tähtajad.

Operatsiooni ajal talus kinnipeetud kõrvalised isikud toimetatakse isiku väljaselgitamiseks koondamispunkti.

Juhul kui erikontingendi talud asuvad lähestikku, teostatakse perekondade äratoomine koos, seejärel suunatakse nad täieliku valve saatel voriga koondamis- ja ümberlaadimispunkti.

Juhul kui erikontingendi saatmisel äratoomise kohast koondamispunkti tungivad konvoile ja valvele kallale bandiidid, avatakse tuli ette hoiatamata ning püütakse nad hävitada või elusana kinni võtta,

samal ajal antakse erikontingendi täiskasvanutele käsk sealsamas viivitamatult pikali heita.

Juhul kui keegi erikontingendist teeb katse bandiitide juurde põgeneda, rakendavad konvoi ja valve meetmed põgenemise ärahoidmiseks, kaasa arvatud relvade kasutamine kohapeal.

Koondamispunkti valvatakse kasvava relvastatud jõuga – punkti vanema lahingugrupiga, seejärel tugevdatakse seda erikontingendi konvoi ja valve arvel, mille toovad kohale teised operatiivgrupid.

Ettevaatusabinõud ja relvade kasutamine toimub sama korra järgi, mida rakendatakse konvoile ja nende valvele kallaletungi korral.

Mitte kedagi erikontingendi koosseisust ei lubata mitte mingil ettekäändel lahkuda koondamispunktist.

Iga veoauto sõidab pealelaadimispunkti vähemalt 2 automaatori saatel, kes eraldatakse ülesande täitnud gruppide arvelt. Reeglina peab koondamispunktist üheaegselt ära saadetama vähemalt 3–4 autot, mille eesotsas on operatiivtöötaja koos olemasolevate dokumentidega äratoodud erikontingendi kohta.

Perekondade pealelaadimisel ei ole mingil juhul lubatud perekondi ja nende asju lahutada.

Esimene erikontingendi eriešelon liigub pealelaadimispunkti autodel, millega saabused operatsiooni läbiviimise kohta operatiivgrupp ja relvastatud jõud, edaspidi toimub liikumine vastavalt andmetele, mida saadakse koondamispunkti ülemalt erikontingendi perekondade saabumise kohta.

Seoses sellega kannab koondamispunkti ülem iga kahe tunni järel telefonitsi ette, kui palju perekondi on punkti toodud, kui palju on neis sööjaid, näidates eraldi ära andmed kulakute perekondade kohta.

Teatamise kord ja tinglikkus toimub ühtse skeemi järgi.

Sama korra järgi kantakse ette ülesleidmata majapidamiste kohta.

Tartu linnas toimub perekondade äratoomine vahetult autotranspordiga pealelaadimispunkti toimetamise teel, milleks jagatakse autotransport ära teenindatavate tänavate kaupa vastavalt perekondade arvule.

Pärast seda, kui linnas on perekonnad ära toodud, lülitub autotransport vastavalt selle vabanemisele ümber erikontingendi ära veole maakonnast. Vabad autod seisavad korraldust oodates reservis Riia tänaval (osakonna hoone juures)⁶.

⁶ Eesti NSV RJMi Tartu Osakonna hoone Riia t 85 ehk «hall maja», mille keldris asub praegu KGB kongide muuseum.

Määrata kindlaks, et keskmiselt tohib ühe auto pealeladimiseks ja mahalaadimiseks kulutada mitte rohkem kui 20 minutit.

Erikontingendi laadimiseks vagunitesse organiseerida maakonna territooriumil kolm pealeladimispunkti: Tartu jaam (sõjaväe plats) – asub äärelinnas, Elva jaam ja Jõgeva jaam.

EESTI NSV RIIKLIKU
JULGEOLEKU
MINISTEERIUMI
TARTU OSAKONNA
ÜLEM
Polkovnik
(STARINOV) /allkiri/

EESTI NSV RIIKLIKU
JULGEOLEKU
MINISTEERIUMI VOLINIK
TARTU
MAAKONNAS⁷
Polkovnik
(MIHHAILOV) /allkiri/

⁷ Viga. Tegelikult oli Eesti NSV riikliku julgeoleku ministri asetäitja Aleksandr Mihhailov väljasaatmisoperatsioonis NSV Liidu RJMi volinik Tartu maakonnas.

NSV LIIDU RIIKLIKU JULGEOLEKU MINISTRI
ASETÄITJALE

KINDRALLEITNANT sm BLINOVILE

ETTEKANNE

OPERATSIOONI «PRIBOI» LÄBIVIIMISE KOKKUVÕTLIKE
ANDMETE KOHTA TARTU LINNAS
JA TARTU MAAKONNAS

Valdade ja linnade operatiivgruppide töö tulemusena on ära toodud ja vagunitesse laaditud 1356 perekonda, neist:

a) kulakute perekondi	– 506
b) põrandaaluste bandiitide ja natsionalistide perekondi	– 51
c) tapetud bandiitide perekondi	– 23
d) süüdimõistetud bandiitide ja natsionalistide perekondi	– 730
e) bandiitide represseeritud abistajate perekondi	– 46

Ära toodud ja vagunitesse laaditud erikontingendi koguarvust oli:
mehi – 725
naisi – 1735
alla 15-aastaseid lapsi – 932

Üheaegselt sellega on «Priboi» käigus teiste organite taotlusel ära toodud 81 inimest (üksikisikud).

«Priboi» asjas 1661 perekonnast, kelle kohta oli vormistatud arvestustoimik, jäi ära toomata 305 perekonda järgmistel põhjustel:

	Perekondi	Neis oli		
		Mehi	Naisi	Lapsi
a) ei olnud operatsiooni hetkel kodus ja hoolimata nende otsimiseks rakendatud abinõudest	271	234	322	389
b) töövõimeliste puudumine perekonnas	10	3	14	38
c) haiged operatsiooni hetkel	13	2	11	13
d) seoses perekonnaseisu muutumisega (abiellumine, lahutus jms)	4	2	2	4
e) ei kuulu väljasaatmisele Nõukogude armees olevate perekonnaliikmete tõttu	1	1	2	1
Kokku	299	242	351	445

Pealelaadimispunktidesse saabunud perekondade läbitöötamise protsessis saadeti tagasi 6 perekonda, kes ei kuulunud äratoomisele.

Kui kohalesaadetud operatiivgrupid uurisid kohtadel operatiivset olukorda, tehti kindlaks, et väljasaatmisele kuuluva erikontingendi perekondadest oli märkimisväärne arv perekondi, peamiselt just kulakuid, eri ajal alalisest elukohast lahkunud ja elasid sisse kirjutamata, poollegaalselt teistes asustatud punktides.

Selle põhjuseks oli: siseministeriumi ja prokuratuuri poolt teostatud kulakute massilised arreteerimised riiklike kohustuste täitmata jätmise ja metsavarumisest kõrvalehoidumise eest, aga ka seoses sellega, et maakonna täitevkomitee rahandusosakond ja kohalikud võimuorganid on konfiskeerinud maksude tasumata jätmise pärast kulakute majapidamisi ja vara on ära müüdnud.

Selle tõttu oleme Eesti NSV Riikliku Julgeoleku Ministeriumi sanktsiooni alusel kinni võtnud kogu äratoomisele kuuluva erikontingendi, eristamata reservi kategooriaid.

Operatiivgruppide vanemate (valdades ja piirkondades) instrueerimisel pöörati erilist tähelepanu perekondade äratoomise õigele organiseerimisele ja kohapeal isikute väljasõelumisele, kes ei kuulu väljasaatmisele. Kuivõrd suurema osa operatiivgruppide eesotsas oli operatiivkoosseis, kes suhtus operatsiooni läbiviimisesse kohusetundlikult, siis ei tehtud perekondade äratoomisel ja pealelaadimispunkti-

desse toimetamisel iseloomulikke vigu.

Tänu sellele, et komandandid ja operatiivtöötajad korraldasid töö pealelaadimispunktides õigesti, selgitati äratoodud erikontingendi läbitöötamisel välja ega laaditud vagunitesse 6 perekonda ja 20 üksikisikut, kes ei kuulunud väljasaatmisele järgmistel põhjustel:

- a) valesti lülitatud perekonnaliikmete nimekirja – 6 inimest
- b) vanurid ja töövõimetud – 9 üksikisikut
- c) haiged – 6 perekonda, kokku – 13 inimest
- d) alaealised lapsed, kellel ei ole töövõimelisi vanemaid või sugulasi – 7 inimest

Kõik need perekonnad ja üksikisikud, kes olid ekslikult ära toodud ega kuulunud eespool näidatud põhjustel väljasaatmisele, toimetati operatsiooni «Priboi» läbiviimisesse kaasatud autotranspordiga tagasi nende elukohta.

Erikontingendi perekondade äratoomise operatsiooni käigus esines 6 perekonnaliikme legaliseerimine, kes alguses olid end varjanud, hiljem aga ilmusid pealelaadimiskohta palvega ühendada nad oma perekonnaga.

Erikontingendi perekondade äratoomise ajal ja punktrite läbiotsimisel nõukogudevastast kirjandust ei avastatud.

Talude blokeerimisel operatiiv-sõjaliste gruppidega peeti kinni 2 bandiiti ja 3 illegaali.

Peab märkima, et väljasaatmiseks äratoodavate poolt esines fakte, et püüti varjata teiste perekonnaliikmete aadresse.

Juhtumeid, et oleks esitatud luureiseloomuga avaldusi, mis oleksid kergendanud varjunud perekondade ja üksikisikute tagaotsimise operatsiooni läbiviimist, Tartu linnas ja maakonnas ei olnud.

Erikontingendi perekondade äratoomise ja nende pealelaadimispunktidesse toimetamise operatsiooni käigus, aga ka teel viibimise ajal ei esinenud nõukogudevastaseid ilminguid ei kohalike elanike ega väljasaadetavate perekonnaliikmete poolt.

Ešeloni telesaamisel Elva jaamast avastas operatiivkoosseis ja pealelaadimispunkti valve vagunite seismise kohas 14 väljapoetatud kirja, mille väljasaadetavad olid adresseerinud oma sugulastele. Siis kandis enamik neid kirju Siberisse väljasaatmisest teatamise iseloomu.

Üksikud kirjad kandsid ilmselget nõukogudevastast iseloomu, näiteks: üks väljasaadetav naine kirjutas oma kirjas, mis oli adresseeritud kellelegi PALAV, H-le, kes elab Elva linnas Tartu maantee nr 6:

«Ärasõit Siberisse. Kallid eestlased, makske kätte venelastele, kes meid siit küüditavad. Meie eesti veri jääb sama puhtaks.»

«Surm küüditajatele, kes meid küüditavad.»

Erikontingendi perekondade väljasaatmise operatsiooni läbiviimine kutsus elanikkonnas esile nii positiivseid kui ka negatiivseid seisukohti.

Suurem osa külaelanikest hindab kulakluse, tapetud ja süüdimõistetud bandiitide ja natsionalistide perekondade väljasaatmist kui nõukogude võimu õiget tegu, mis on suunatud töötajate vaenlaste vastu.

Nii näiteks: Tartu maakonna Saadjärve vallas esitasid 26. märtsil k.a uusmaasaajad ja keskmikud 12 avaldust palvega organiseerida nende külas kolhoos.

Torma vallas esitasid 26. märtsil k.a Võtikvere küla 8 perekonda avalduse kolhoosi astumiseks.

Uusmaasaajad kirjutavad oma avaldustes, et seoses kulakute maade vabanemisega saavad nad nüüd vabalt organiseerida kolhoose, sest seni takistasid kulakud neil oma majapidamist sotsialistlikele rööbastele ümber korraldada.

Kõige iseloomulikemate positiivsete reageeringute hulka tuleb lugeda järgmine: Kavastu valla külavolinik RATASSEPP, Johannes ütles 27. III 49. a vestluses väljasaatmise kohta:

«Nõukogude võim teeb õigesti, kui ta kulakud ja bandiidid välja saadab.

Asi oli läinud juba nii kaugemale, et kulakud ja bandiidid tapsid meid, aktiviste, hävitasid meie perekondi ja meie lapsi.

Las nüüd nemad ja nendesugused teavad, et nõukogude võim kaitseb rangelt rahva huve ega luba kulakul ja bandiidil aktivistile liiga teha.»

Kudina valla elanik LIIVAK, J. H. ütles, et Eesti NSV valitsuse määrus kulakute ja bandiitide abistajate ümberasustamise kohta on õigeaegne, nüüd on meil kergem viia ellu partei ja valitsuse määrusi ning meie, uusmaasaajad, võime midagi kartmata minna kolhoosi.

Negatiivseid fakte, mis peegeldasid kaastunnet väljasaadetavate vastu, teravaid vaenulikke väljaütlemisi nõukogude võimu kohta oli

elanikkonna hulgas üksikuid, peamiselt tegid neid väljasaadetavate sugulased.

II

Operatsiooni «Priboi» läbiviimiseks lõi Eesti NSV Riikliku Julgeoleku Ministeeriumi Tartu Osakond maakonnas ja Tartu linnas 450 operatiivgruppi, mille koosseisu kuulus:

Riikliku julgeoleku ministeeriumi operatiivkoosseisu	– 363
Siseministeeriumi operatiivkoosseisu	– 61
Riikliku julgeoleku ministeeriumi 260. laskurpolgu ohvitserkoosseisu	– 60
Riikliku julgeoleku ministeeriumi 260. laskurpolgu ja valvecorpuse sõjalist jõudu	– 1200
Rahvakaitse võitlejaid	– 580
Nõukogude ja parteiaktiivi	– 2750

Operatiivkoosseisu ja gruppide toimetamiseks operatsiooni kohta, aga ka erikontingendi perekondade vedamiseks pealelaadimispunktidesse oli mobiliseeritud 145 autot, mis kuuluvad Tartu linna ja maakonna asutustele ja ettevõtetele.

Plaani kohaselt pidi Eesti NSV Riikliku Julgeoleku Ministeeriumi Tartu Osakond saama Nõukogude armee väeosadest 220 autot, tegelikult saadi 216 autot.

Ettevalmistavate meetmete teostamise, aga ka operatsiooni enda ajal suhtus operatiivkoosseis talle antud kohustustesse kohusetundlikult. Käsu täitmisest keeldumise juhtumeid, amoraalseid tegusid ja marodöörlust ei täheldatud.

Relvajõudude ministeeriumi sõjaväeosade autotransport töötas operatsiooni läbiviimisel täpselt, toimetas erikontingendi perekonnad koondamispunktidest pealelaadimiskohtadesse õigeaegselt.

Operatsiooni kaasatud tsiviilautotranspordi mitterahuldava tehnilise seisundiga seoses on täheldatud fakte, mil töös erikontingendi perekondade äravedamisel langesid autod rivist välja. Kokku langes rivist välja 27 autot, avarii tegi 1 auto.

Eesti NSV Riikliku Julgeoleku Ministeeriumi Tartu Osakonnale

kinnistatud raadiojaamad töötasid tõrgeteta ning tagasid täpse ja õigeaegse side operatiivgruppide ja osakonna juhtkonna vahel.

III

Väljasaatmise eest end varjavate erikontingendi perekondade ja üksikisikute tagaotsimiseks organiseeriti linnas ja maakonnas 258 varitsust.

Maakonna 30 vallas korraldati talude läbikammimist.

Tartu linnas organiseeriti miilitsa jõududega passirežiimi kontroll. Linnast väljuvatele teedele oli paigutatud 7 kontrolli-läbilaskepunkti ja öö jooksul saadeti linna 72 paarispatrulli.

Nende meetmetega selgitati välja märkimisväärne kategooria isikuid, kes varjasid end väljasaatmise eest.

Peab märkima, et enne operatiivgruppide saatmist kohtadele oli operatiivkoosseis orienteeritud töötama olemasoleva agentuuriga ja agentuuri kiireks värbamiseks end varjavate isikute tagaotsimiseks, mis etendas positiivset osa end väljasaatmise eest varjava erikontingendi tagaotsimisel.

Eesti NSV Riikliku Julgeoleku Ministeeriumi Tartu Osakonna olemasolevast agentuurist on koos erikontingendiga ära saadetud:

agente	– 1
salajasi informaatoreid	– 3

EESTI NSV RIIKLIKU
JULGEOLEKU
MINISTEERIUMI
TARTU OSAKONNA
ÜLEM
Polkovnik
(STARINOV) /allkiri/

EESTI NSV RIIKLIKU
JULGEOLEKU
MINISTEERIUMI VOLINIK
TARTU
MAAKONNAS
Polkovnik
(MIHHAILOV) /allkiri/

«29.» märtsil 1949. aastal

TÄIESTI SALAJANE

LÕPPKOKKUVÕTE

«PRIBOL» käigus Tartu maakonna territooriumilt välja saadetud erikontingendi hulk seisuga 29. märts 1949. aasta.

Indeks	Tähendus	Perekondi	Inimesi
	Väljasaadetud perekondade koguarv:	1356	
	a) kulakute perekondi	506	
	b) põrandaaluste bandiitide ja natsionalistide perekond	51	
Esimene	c) relvastatud kokkupõrgetes tapetud bandiitide perekondi	23	
	d) süüdimõistetud bandiitide ja natsionalistide perekondi	730	
	e) legaliseeritud bandiitide perekondi	–	
	f) bandiitide represseeritud abistajate perekondi	46	
Teine	Väljasaadetud inimeste koguarvust:		
	a) mehi		725
	b) naisi		1735
	c) lapsi		932
			3392
Kolmas	Väljasaatmise eest põgenenud inimeste arv		
	a) väljasaatmisel		5
	b) konvoeerimisel		1
	c) pealelaadimisjaamades ja -punktides		–

Andis edasi: (Starinov)

Võttis vastu: (Jurko)

ARUANNE

operatsiooni «PRIBOI» käigu kohta Eesti NSV Riikliku
Julgeoleku Ministeeriumi Tartu Maakonna Osakonnas

Jrk nr	25. märts 1949 Vastuvõtu kellajaad										
	3.00	5.00	7.00	10.00	12.00	14.00	16.00	18.00	20.00	22.00	24.00
1. Ära toodud											
perekondi	53	58	64	300	439	519	740	897	920	1006	1113
inimesi	186	199	205	442	594	842	1126	1890	2132	2283	2588
3. Pealelaaditud											
perekondi	–	–	26	174	189	208	285	346	424	434	609
inimesi	–	–	50	284	310	359	551	764	986	1132	1366
5. Ära saadetud ešelone											
perekondi	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
inimesi	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
6. Ära toodud üksik- isikuid											
	3	3	20	73	76	76	76	76	76	76	81
7. Ära toomata											
perekondi	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
inimesi	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
a) põgenenud	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
b) ei olnud kodus	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
c) tapetud	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
d) haiged	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
e) ei kuulu operatsiooni alla	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
8. Toimetatud pealelaadimisjaama											
perekondi	–	–	26	174	189	208	283	346	424	434	609
inimesi	–	–	50	234	310	359	551	764	986	1132	1366

ARUANNE

operatsiooni «PRIBOI» käigu kohta Eesti NSV Riikliku
Julgeoleku Ministeeriumi Tartu Maakonna Osakonnas

Jrk nr	Vastuvõtu kellaajad 26. märts 1949. a											
	2.00	4.00	6.00	8.00	10.00	12.00	14.00	16.00	18.00	20.00	22.00	24.00
-----												
1. Ära toodud												
pere-												
kondi	1128	1142	1154	1160	1160	1170	1188	1188	1214	1239	1245	1255
inimesi	2607	2639	2710	2724	2724	2749	2796	2796	2821	2855	2871	2980
3. Pealelaaditud												
pere-												
kondi	620	703	703	884	884	997	1075	1075	1075	1167	1167	1216
inimesi	1372	1525	1525	2057	2057	2458	2524	2524	2524	2602	2602	2896
5. Ära saadetud ešelone												
pere-												
kondi	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
inimesi	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
6. Ära toodud												
üksik-												
isikuid	81	81	81	81	81	81	81	81	81	81	81	81
7. Ära toomata												
pere-												
kondi	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
inimesi	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
a) põgenenud	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
b) ei olnud kodus	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
c) tapetud	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
d) haiged	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

e) ei kuulu operatsiooni

alla - - - - -

8. Toimetatud pealelaadimisjaama

pere-

kondi 620 703 703 884 884 997 1075 1075 1075 1067 1067 1216

inimesi 1372 1525 1525 2057 2057 2458 2524 2524 2524 2602 2602 2896

ARUANNE

operatsiooni «PRIBOI» käigu kohta Eesti NSV Riikliku
Julgeoleku Ministeeriumi Tartu Maakonna Osakonnas

Jrk nr	27. märts 1949 Vastuvõtu kellaajad										
	2.00	4.00	6.00	8.00	10.00	12.00	14.00	16.00	18.00	20.00	22.00
1. Ära toodud											
perekondi	1255	1265	1288	1288	1299	1302	1302	1304	1307	1310	1312
inimesi	2980	2993	3029	3029	3080	3087	3087	3098	3122	3135	3140
3. Pealelaaditud											
perekondi	1224	1241	1242	1242	1249	1249	1277	1277	1292	1298	1302
inimesi	2924	2961	2982	2982	2966	2966	3051	3051	3097	3112	3121
5. Ära saadetud ešelone											
perekondi	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
inimesi	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
6. Ära toodud üksikisikuid	81	81	81	81	81	81	81	81	81	81	81
7. Ära toomata											
perekondi	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
inimesi	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
a) põgenenud	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
b) ei olnud kodus	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
c) tapetud	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
d) haiged	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
e) ei kuulu operatsiooni alla	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
8. Toimetatud pealelaadimisjaama											
perekondi	1224	1241	1242	1242	1249	1249	1277	1277	1292	1298	1302
inimesi	2924	2961	2982	2982	2966	2966	3051	3051	3097	3112	3121

ÜLESKIRJUTUS KÕRGSAGEDUSSIDE KAUDU

NSV LIIDU RIIKLIKU JULGEOLEKU MINISTRI
ASETÄITJALE
kindralleitnant BLINOVILE

EESTI NSV RIIKLIKU JULGEOLEKU MINISTRILE
KINDRALMAJOR
sm KUMMILE

Riikliku Julgeoleku Ministeeriumi Leningradi valitsusest Eesti NSV Riikliku Julgeoleku Ministeeriumi Tartu Osakonda komandeeritud kapten ROSLJAKOV, Vassili Ivanovitš tappis 27. III 49. a lasuga automaadist Tartu maakonna Veski valla talupoja UNT, Adolf Juhani poja, sündinud 1916. aastal.

Tapmine toimus järgmistel asjaoludel: 27. III 1949. a sõitis ROSLJAKOV grupi riikliku julgeoleku ministeeriumi 260. laskurpolgu võitlejatega Liivi tallu, et võtta kinni «PRIBOI» asjas põrandaalune kulak KARU, Karl Juhani poeg. Talu poole liikudes ROSLJAKOV libastus ja kukkus, mille tagajärjel toimus lask automaadist, mida ta hoidis käes, selle lasuga tappis ta tema lähedal liikuva UNT, Adolf Juhani poja, keda ROSLJAKOV kasutas teejuhina.

Ülalöeldut teatades palun Teie juhtnööre.

EESTI NSV RIIKLIKU JULGEOLEKU MINISTEERIUMI
TARTU OSAKONNA ÜLEM polkovnik (STARINOV)

NSV LIIDU RIIKLIKU JULGEOLEKU MINISTEERIUMI
VOLINIK TARTU MAAKONNAS
polkovnik (MIHHAILOV)

ANDIS EDASI: MIHHAILOV
VÖTTIS VASTU: OPPENHEIM

«27.» märtsil 1949. a

1949 March deportation in the county and town of Tartu in the documents of the Ministry of State Security of the Estonian SSR

On March 25, 1949, the Soviet occupation authorities initiated an operation called *Priboi* (in Russian: Coastal Surf) in Estonia, Latvia and Lithuania, with the aim to deport, according to the decree of the Council of Ministers of the USSR No. 390–139ss from January 29, 1949, more than 100,000 innocent people into the remote areas of the Soviet Union. From Estonia 7,500 families with 22,500 people were included in the list of deportees. The main objectives of the 1949 deportation were the destruction of farming, paving the way for the establishment of collective farms and liquidating armed resistance or Forest Brothers.

By today the 1949 March deportation has become one of the most thoroughly investigated Soviet repressions in Estonia. During the past couple of decades lists of deportees have been made public, numerous reminiscences have been published and the activity of the institutions that carried out the operation has been described in detail. The role of the Communist Party and the Ministry of the Internal Affairs in this crime against humanity has been in the focus of attention, whereas, due to the lack of source material, data about the activity of the Ministry of State Security has remained fragmentary. A significant supplement to this is the reports on the operation *Priboi* compiled by the Ministry of State Security (MSS) of the Estonian SSR in March 1949, which were handed over to the Estonian State Archives only in 2011.⁸ Before that, the materials in one voluminous file were stored in the archives of the Police Board, and were used in the deporters' criminal proceedings. In 2007, Andres Kahar defended his bachelor's thesis at the History Department of the University of Tartu, bringing the MSS reports into wider scientific use, focusing on the preparations of March deportation on the island of Saaremaa.

The file *Priboi* comprises the action plans of all the county departments of the Ministry of State Security of the Estonian SSR, which were drawn up in cooperation with the dispatched staff members of the central apparatus of the MSS in the second week of March in 1949. The completed action plans were sent on to Tallinn to Boris Kumm, the Minister of State Security of the Esto-

⁸ ERAF 4-K-1-65.

nian SSR, who authorised them together with Ivan Yermolin, Councillor of the MSS of the Soviet Union. On the basis of these documents the general action plan for the MSS of the Estonian SSR was worked out, which was sent to Nikolai Karotamm, Secretary of the Central Committee of the Communist Party of Estonia, on March 17. After the plan had been approved by Karotamm, counties started to assemble army units and vehicles necessary for the operation and form task forces.

Immediately after the operation *Priboi* had been implemented, the heads of county departments of the MSS of the Estonian SSR and the dispatched councillors drew up comprehensive accounts of the course of the operation, which were addressed to Lieutenant General Afanassi Blinov, Deputy Minister of State Security of the USSR in Moscow. The reports from the county and town of Tartu were signed by Gavriil Starinov, Head of the Tartu Department of the MSS of the Estonian SSR, and Aleksandr Mikhailov, Councillor of the MSS, on March 29, 1949. The latter held the post of the Deputy Minister of State Security of the Estonian SSR in the years 1943–1951.

The main victims of the March deportation were children and women. The report of the Tartu Department of the MSS testifies to the fact that from 3,392 deportees from the county and town of Tartu, only 725 were men, 1,735 were women and 932 – children under the age of 15. For the MSS, the only criterion to prove the success of the operation was the number of families (1,300 in Tartu County), which had to be reached by all means. On the second day of the operation, for fear of not fulfilling the plan, the task forces were ordered to seize and deport the whole calculated reserve. It was practically insignificant now which concrete bandit, nationalist or kulak family to deport. In their report to Blinov, Starinov and Mikhailov admit the crime of genocide: “With the official sanction of the Ministry of State Security of the Estonian SSR we have arrested the fixed quota of the deportees, not distinguishing the reserve categories.”⁹ In all, 1,356 families were deported from the town and county of Tartu, which fulfilled the norm prescribed by the operation; however, more than 1,000 people were lucky to escape deportation. The criminality of the March deportation is proved merely by the fact that the unit in the operation was the family, not the individual accused by the authorities.

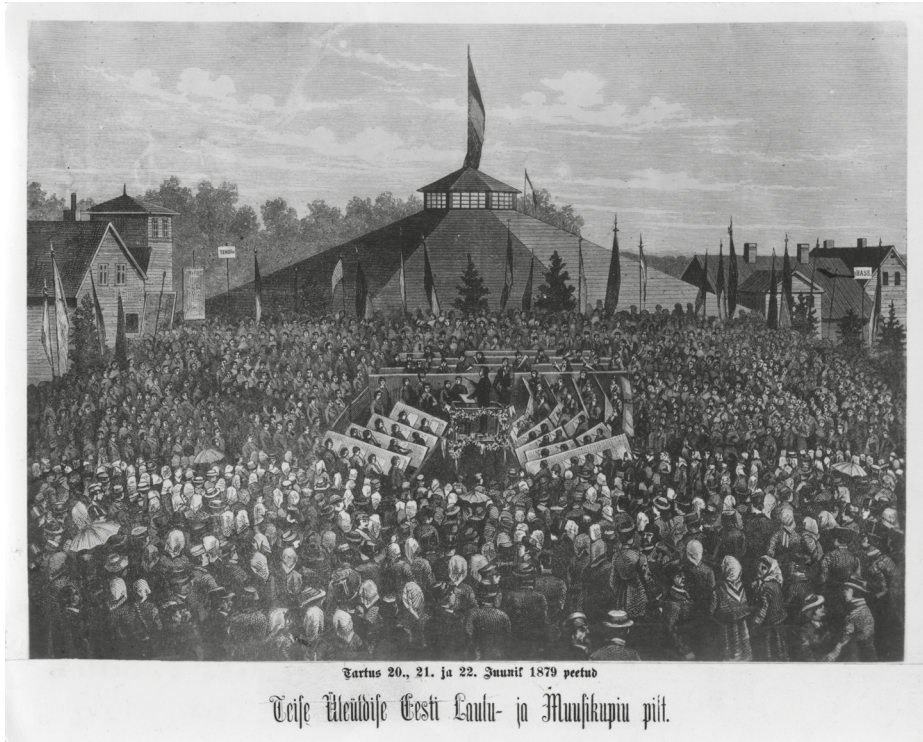
The yearbook publishes the activity plan of the Tartu Department of the MSS of the Estonian SSR for carrying out operation *Priboi* in the county and town of Tartu and the subsequent report sent to Moscow.¹⁰ The laconic, yet very detailed and elaborate style of the reports confirm that by the 1940s mass de-

⁹ ERAF 4-K-1-65, p. 217.

¹⁰ ERAF 4-K-1-65, p. 202–222.

portations had become part and parcel of the repressive politics of the Soviet Union. It is quite noteworthy that only a few months later, Councillor Yermolin from the MSS of the USSR coordinated a deportation operation called *Jug* (in Russian: South) in the Moldavian SSR.

COMMENTARII

Teine üldlaulupidu peeti 20.–22. juunil 1879. aastal. Litografeeritud R. Sachkeri foto järgi. ERMi fotokogu 1064: 1.

Laulupidude armastuslaulud¹

Vello Salo

*Kui ma ürgä ütelema,
ütelema, mötelema –
sõda jääb servi seisamaie,
hal'lasraud jääb arvelema,
hõbemõök jääb mötelema.²*

Nii laulis sõna väest Halliste rahvas – ammu enne meie laulupidusid. Ent nüüd: kas usume sõna väesse ka meie?

Üks mu noor sugulane viibis hiljuti vahetusõpilasena Londonis. Londoni poisid küsima: «Where are you coming from?», «Estonia? What's this? Never heard...» Aga järgmisel hommikul tulid nad küsimusega: «Mis asja te neile venelastele laulsite, et nad minema läksid? Kas tõesti pole tanke ja kahureid vaja? Mis laulu te neile laulsite?»

London Londoniks – mina vastan täna: «Laulsime «Mu isamaa on minu arm» – ja muudkui läksid.» Ning üritan öelda midagi **laulu väest**, mis «paneб sõja servi seisamaie».

Me oleme küllap kõik kuulnud, et eestlased olevat *ennast vabaks laulnud*, samuti oleme kuulnud laulvast revolutsioonist, mis toimus aastat 25 tagasi. Palun nüüd neid, kes 1988. aasta 11. septembril, «Eestimaa laulu» ajal lauluväljakul viibisid, hetkeks käsi tõsta. Ainult kolm? Andke mulle nüüd head nõu: kuidas teha asi selgeks teistele, kes seal ei viibinud?

Lüngad teabes meie I üldlaulupeo kohta

Mina väidan täna, et laulev revolutsioon sündis Tartus aastal 1869 – laulupeol, mille tegi teoks Johann Voldemar Jannsen, rängalt laimatud ja unustuse hõlma jäänud mees, kellele EÜS ja eesti rahvas võlgnevad korraliku biograafia. Tema 200. sünnipäev, aastal 2019, on lähedal – kes kirjutab?

¹ Tartu Ülikooli 2011/2012. õppeaasta vabade kunstide professori Vello Salo loengu tekst tsüklist «Mõiste *armastus* eesti keeles, folklooris ja kirjanduses», siin autori poolt veidi täiendatud kujul. Originaalloengut (5. III 2012) võib kuulata TÕ televisioonis (www.uttv), originaalteksti säilitab TÕ õppeinfosüsteem (OIS).

² Eesti rahvalaulud. Antoloogia. I köide, 1. vihik. Tallinn 1969, lk 114.

«Kalevipoja»-õhtute kaasasutaja Jannseni lühielulugu seisab küll juba EÜSi teoksiloleva biograafialeksikoni alguses, auväärset kolmandal kohal, kuid sellest ei piisa. Peaks olema just EÜSi auasi, et tema asutajaliikme täielik biograafia ei jääks teiste hooleks.

Põhjust muretsemiseks, et asjad nii võiksid minna, on meil rohkem kui küllalt. Ma ei liialda, kui ütlen, et selle teabe tase, mida meie ajaloolased meile meie esimese laulupeo – ja seega peakorraldaja Jannseni – kohta pakuvad, on lausa masendavalt madal. Veel täna hommikul seisis riigikantselei teadeteleheküljel niisugune ajaloovõltsing: «*Hümni kujunemislugu. Patriootlik laul «Mu isamaa, mu õnn ja rõõm» kirjutati 1869. aastal esimesel üldlaulupeol ettekandmiseks. /.../ Laulupeo repertuaaris olid peale vaimulike laulude ka saksakeelsed ilmalikud laulud ning kolm eestikeelset laulu.*»³

Kus on siin võltsing? Mitte ainult selles, et laulupeol ei lauldud ühtainsatki saksakeelset laulu – kordan: mitte ühtainsatki. Riigikantselei tekst annaks aga nagu mõista, et eestikeelseid laule oligi ainult kolm, ning tahaks laulupeo korraldajaile nagu mingit kadakasakslust külge pookida.

Ei suutnud uskuda, et see tekst võiks riigikantselei leuitis olla – ning selgus, et polnudki. Vaatasin, mida ütleb aastal 2010 ilmunud «Eesti ajaloo» V köide – Õpetatud Eesti Seltsi väljaanne –, ja lugesin: «Saksakeelsete laulude kõrval kõlasid Soome helilooja Fredrik Paciuse «Mu isamaa, mu õnn ja rõõm», millele Jannsen oli loonud eestikeelsed sõnad, ning Aleksander Kunileid-Saebelmanni kaks laulu Koidula sõnadele («Mu isamaa on minu arm» ja «Sind surmani»), mis tõstsid vaimustuse haripunkti.»⁴

Jah, siin polnud enam mingit kaksipidi mõtlemist: peaasi olid ikka saksakeelsed laulud, nende kõrval – *kõrval!* – lauldi ainult kolm eestikeelset. Sellega võrreldes oli ju riigikantselei tekst isegi parem. Naljakas, aga autoriteetsete allikate põhjal võiks keegi väita, et 1866. aastal baltisaksa laulupeol Tallinnas lauldi rohkem eestikeelseid laule kui eestlaste laulupeol kolm aastat hiljem Tartus ... Perno Postimees teatas ju 13. juulil 1866, et «üks Eesti laulo selts, Jurri kihhelkonnast» esitas sakslaste laulupeol **neli** eestikeelset laulu.⁵

Nali naljaks: kas poleks palju tähtsam meeles pidada, et meie esimesel 11 laulupeol (ehk «esimese 70 aasta jooksul») ei esinenud mitte ühtegi vene või saksa koori ega lauldud ühtegi laulu nendes kahes keeles? Peale eesti keele esitati ju laule tervelt kaheksas muus keeles!⁶

³ <http://www.valitsus.ee/et/riigikantselei/riigi-ja-omavalitsuste-symbolid/eesti-vabariigi-humn> (25.04.2012).

⁴ Eesti ajalugu. V. Pärissorjuse kaotamisest Vabadussõjani. Tartu 2010, lk 243–244. Esimest üldlaulupidu käsitleva teksti autor on Mart Laar, raamatu peatoimetaja Sulev Vahtre ning tegevtoimetajad Toomas Karjahärm ja Tiit Rosenberg.

⁵ «Neid olnud umbes 30 lauljat – meeste- ja naesterahwas kokko – ja laulnud nelli laulo, mis üllewägga kennaste läinud, et ka se keige terrawam tundja kõrwo polle wigga leidnud.» – Perno Postimees 1866, 13.07.

⁶ Leedu, läti, norra, poola, rootsi, soome, taani ja ungari keeles.

Ilma naljata aga: siin, akadeemias, alustagem hoopis tõdemusest, et meie laulupidude ajalugu on alles vähe uuritud, laulupidude tähtsust alahinnatud. Uurimistöö lünkade kätte näitamine on üks akadeemia peamistest ülesannetest, täna näitan kätte koguni kaks: ühe doktoriväitekirja jagu tööd nõuab Jannseni biograafia, teist ootab 1869. aasta laulupidu. Aastal 1969 ilmus küll Rudolf Põldmäe monograafia «Esimene Eesti üldlaulupidu 1869»⁷, mis hulga põhilist andmestikku kirja pani, ent praegu vajaksime üsna palju täiendavat teavet. Nende kahe lünga suurusest annab aimu Malle Salupere raamat «Postipapa. Mitmes peeglis, mitmes rollis», mis ilmus aastal 2006 sarjas «Kuldsed elulood». See teos sisaldab suure hulga uut dokumentatsiooni, ent autor kinnitab, et «Jannseni hindamine on nii kaasajas kui järelpõlves olnud lühidalt öeldes tänamatu» ning jääb ootama «ammendavat käsitlust».⁸

Sisu põhjal kuut liiki laule

Äsjanimetatud teabelüngad avastasin alles siis, kui tahtsin konsulteerida meie üldlaulupidude repertuaari: kas ja missuguseid armastuslaule seal leidub? Kui selgus, et repertuaari pole veel koostatud, hakkasin ise mingit esialgset ülevaadet tegema. See oli suur töö: tänaseks võin esitada esialgse ülevaate ainult meie esimese 11 üldlaulupeo kohta ehk kuni Teise maailmasõja alguseni. Samas sai mulle üha selgemaks, et pean pakkuma sellise hulga põhiteavet meie laulupidude kohta, et oma ülevaateni üheainsa loenguga äkki ei jõuagi. Sellepärast nimetan kohe põhitulemusi, olgugi et pean üksikasjade juurde hiljem veel tagasi tulema. Õnneks avati aastal 2007 siinsamas Tartus laulupeomuseum, kus töötatakse täpsema-täielikuma ülevaate suunas kõigist senistest 25 laulupeost.

Lühidalt niisiis: *esimese 11 laulupeo kavades seisab ligikaudu 360 eestikeelset laulu*. Ent kui keegi tahab teada, mitu *erinevat teksti* esitati, tuleb esiteks kindlaks teha, missuguseid laule kanti ette mitu korda. Meie kuulsat «Mu isamaa, mu õnn ja rõõm» näiteks lauldi sel perioodil viiel peol. Muidugi võib tunda huvi ka selle vastu, mitmes *eri viisistuses* üht ja sedasama laulu ette kanti – näiteks on Koidula kuulsat «Mu isamaa on minu arm» lauldud nii Kunileidi kui ka Ernesaksa loodud viisil. Kui me aga vaatleme *ainult tekste*, on neid alla 300. Täpsemalt ei oskagi ma praegu öelda, sest ei leidnud kõiki tekste kätte ega saanud võrrelda, missugused laulud esinevad eri pealkirjade all.

Kuidas liigitada? Äsja nimetatud Koidula laulu võib juba esimese rea põhjal liigitada lauluks isamaa-armastusest, ent mõnede teiste laulude puhul tekib

⁷ Rudolf Põldmäe. *Esimene Eesti üldlaulupidu 1869*. Tallinn 1969.

⁸ Malle Salupere. *Postipapa. Mitmes peeglis, mitmes rollis*. Tallinn 2006, lk 13, 21.

probleeme. Mina piirdusin kuue liigiga – armastuslaulud, isamaalaulud, vaimulikud laulud, laulud laulmisest, laulud rõõmust ning lõpuks kohustuslikud ehk kroonulaulud – ja sain esialgu niisugused tulemused.

Esimese 11 laulupeo tekstidest on armastuslaule üle kahe kolmandiku, laulu- ja rõõmulaule ligikaudu kolmandik. Kohustuslikke ehk kroonulaule leidsin üllatuseks ainult viis.

Minu liigituse kolm esimest jagu räägivad kolme laadi armastusest: esimene armastusest mehe ja naise vahel ehk *kaasa-armastusest*, teine *isamaa-armastusest*, kolmas *Jumala-armastusest*. Kaks viimast gruppi on peaaegu ühesuurused – 92 isamaa- ja 85 vaimulikku laulu –, esimene kõige väiksem (35 laulu), samas ka kõige hilisem: esimene seda gruppi esindav laul seisab alles III laulupeo kavas. See oli rahvasuust võetud «Süda tuksub tuks-tuks-tuks», mille seadis meeskoorile Aleksander Kunileid.⁹ Ent heitkem esmalt põgus pilk vaimulikele armastuslauludele, sest meie päevil on vaja näidata, et nad olid 19. sajandil oluline lauluvara.

Vaimulikud armastuslaulud

Veel kuu aega tagasi arvasin, et ma ise tunnen meie ärkamisaega õige hästi. Kui pahasti ma eksisin, märkasin alles siis, kui lugesin, et Jannseni koostatud lauliku «Sioni Laulo-Kannel» kolme köidet müüdi kaugelt üle 50 000 eksemplari.¹⁰ «Nii ei tea keegi selle raamatu lõplikku tiraaži, mis ilmselt jäi alla vaid kalendritele,» ütleb Malle Salupere ja lisab: «Kokku andis see 1003 poolvaimuliku süuga laulu, mille paremiku tunti ja lauldi kõigis eesti kodudes.»¹¹ Siinkohal tuleb rõhutada, et Eesti polnud mingi erand: Inglismaal leidis pea igas korralikus töölisperes lauluraamat «Vanad ja uued kirikulaulud». Kuninganna Victoria ajal ilmus üle 1200 lauluraamatu (sajandi lõpuks müüdi neid üle viie miljoni eksemplari), Šotimaal trükiti ühtainsat laulikut kaks ja pool miljonit.¹²

Jannseni tuhat uut laulu tulid lisaks ametliku kiriku-lauluraamatu pooltuhandesele¹³ repertuaarile – nii et juba enne I laulupidu oli eestlaste põhilauluvaras oma poolteist tuhat vaimulikku laulu. Nn ilmalik lauluvara oli õige kasin ja Jannsen asus ka seda täiendama: aastal 1860 avaldas ta «Eesti lauliku», mis sisaldas aga ainult 125 laulu.

⁹ III laulupeo noodiraamat (Eesti tänu-laulu-pidu laulud. Tartu 1880, lk 35) ja Rudolf Põldmäe teatavad seevastu (Rudolf Põldmäe. Kaks laulupidu. 1879, 1880. Tallinn 1976, lk 196), et K. A. Hermann «tunnistanud» end viisi loojaks. Hermannii autorsust näib uskuvat ka M. Salupere (M. Salupere. Postipapa, lk 225).

¹⁰ Eesti kirjanike leksikon. Tallinn 2000, lk 142.

¹¹ M. Salupere. Postipapa, lk 149.

¹² Donald Sassoon. Euroopa kultuuri ajalugu aastast 1800 tänapäevani. Tallinn 2008, lk 417.

¹³ Eesti Ma rahwa Uus Laulo-Ramat (Tartu 1864) sisaldas 544 laulu.

Olgugi et jään Jannseni biograafilt ootama täpsemaid andmeid selle kohta, mitu laulukoori on ta asutanud, mitmes laulnud, mitut juhatanud, kui palju noote trükkinud, on ilmselge, et iseõppinud koorijuht Jannsen oli eestlasi usinasti laulma õpetanud juba aastat 30 enne seda, kui ta esimese laulupeo dirigendipulti astus. Me ei saa teda küll **Lauluisaks** nimetada, sest see nimi on juba ära antud, ent Kreutzwald on tähtis kui *lugulaulu* kirjapaneja, nii-öelda ühe laulu isa, Jannsen kui kogu rahva laulma õpetaja. Tema on selgesti **eesti laulupidude isa** – ning sealjuures nii *undeutsch* kui iganes võimalik, lisaksin, sest teda on ülekohtuselt süüdistatud küll «saksa laulupeo» korraldamises, küll kava liedertafelikkuses. Tõesti: I laulupeo «...lauludest võiks tänapäevalgi samas seades teha päris müüdava plaadi [---]». ¹⁴

Ent miks ikkagi nimetada I laulupeo vaimulikke laule *armastuslauludeks*? Mõned tekstinäited (sulgudes laulu pealkiri):

Peigmees tuleb taevast aus / ja väga suures armastuses... Oh tule, kallis Peig! ...

Kõik valmis Peiu pulmale, / su pulma söömaajale! («Siionis kõik vahid hüüdvad»)

Kiida sa teda, sa usklik seeme, / sest suur on tema armutöö. («Kiida nüüd Issandat, minu süda!»)

Iisrael loodab su peal', / sest sinu arm on lõpmata. («Jumal on suur»)

Au, kiitus sulle igavest / see rohke armuande eest. («Sind, Issand, meie kiidame»)

Issand on helde ja tema heldus¹⁵ kestab igavest'. («Hõisaku kõik see maailm»)

Tänu sull', Jeesus, suur on sinu arm! («Tänu sull', Jeesus!»)

Jah, see on kaunis, lõbus ja hea, / Jumalat kiita ning ta nimel' tänu anda, sest ta on helde, / tema heldus on suur! («See on kaunis, lõbus ja hea»)

Kiitke nüüd teda, kõik rahvas, / sest tema heldus ja tõde / seisab meie peal igavest'. («Issandat kiitke, kõik paganad!»)

On tõsi, et neid laule meil enam ei laulda, ent tollal lauldi hoolega. Kui me selle unustaksime, jääks meie ettekujutus ärkamisajast ja laulupeotraditsioonist puudulikuks. Vähe sellest: «Kes minevikku ei mäleta, see elab tulevikuta,» hoiatas Juhan Liiv.

¹⁴ Suhteliselt noorte kooride laulupeokavas seisis ikkagi Beethoven, Mendelssohn-Bartholdy ja Mozart. Pikemalt vt M. Salupere. Postipapa, lk 175.

¹⁵ Mõisted *heldus* ja *halastus* on eesti keeles *armu* sünonüümid (vt Paul Saagpakk. Sünonüümi-sõnastik. Brampton (Ontario) 1992, kirje *arm*).

Isamaalaulud

Vaimulikud laulud olid laulupidulistele niisiis tuntud-omased, olgugi et paljud – võib-olla isegi suurem osa kuulajatest – kuulsid neid esimest korda neljahääl- ses seades. Ent «Jannseni-laulupeo» suureks uudiseks, naelaks olid isamaalau- lud, arvult seitse või koguni kaheksa, igal juhul üle neljandiku kogu eeskavast. Kõik olid tsensuurist läbi käinud, ent juba tollal osati väga hästi ridade vahelt lugeda.

Nii näiteks oli tsensor keisrivõimule ohtlikuks peetud sõna *priius* peokava pealkirjast küll maha tõmmanud, ent laulus «Suur rõõmupäev on tulnud» jäid sõnad «Meil keiser priiust annud» ja «vabalt elada» ikkagi kõlama. Seegi laul tuleb küll *kroonulauluks* liigitada, ometi oskas sõnade autor (kas mitte Jann- sen?) ka sellest *isamaalaulu* teha.

Sõna *Eestimaa* pidas keiserlik tsensor samuti ohtlikuks ja asendas *isamaa- ga* – see sõna võis ju tähendada ka tsaaririiki. Ei ole vist vaja palju mõistatada, millele eestlasest lauljad-kuulajad mõtlesid, ent kohal viibis ka üks kauge küla- line, kelle hinnangut on põhjust eriti esile tõsta. See oli ungari akadeemik Pål Hunfalvy, kes tunnistas: «Haaravamad laulmist, kui see oli, pole ma ialgi ega kuskil kuulnud; sellega võrreldes on isegi suurepäranne ooper ainult komöö- dia.»¹⁶

Isamaalauludest haarasid kuulajaid kõigepealt need kolm, mis olid kahe Jannseni, isa ja tütre luuletatud. Nende Tartu-kodu oli tõeline Jannsenite kir- jandussalong. Neid kolme laulu – «Mu isamaa, mu õnn ja rõõm», «Mu isamaa on minu arm» ja «Sind surmani» – teame vist kõik praegugi peast, sellepärast pole mul vaja näiteid tuua. Küll aga soovitan meeles pidada, et ajaloo tegelik- ku käiku vaadeldes näeme: laulupidude esimesed armastuslaulud olid vaimuli- kud, järgnesid isamaalaulud ning alles kolmandal kohal (ja alles III laulupeol!) tulid need, mida mõnel võiks tekkida kiusatus «päris armastuslauludeks» ni- metada.

Ajalooliselt võttes selgub veel, et siis, kui isa loodud Eesti hümn nõukaajal ära keelati, laulis eesti rahvas selle asemel tütre loodud laulu «Mu isamaa on minu arm», mida võib tõepoolest «spontaanselt hümniks kujunenud» lauluks nimetada, samuti kehtib teine Malle Salupere tähelepanek, et kui üldse uuest Eesti hümnist rääkida, oleks «hümnina kasutamise prioriteet just selle laulu käes».¹⁷ Selguse mõttes: mina ei näe uuest hümnist rääkimiseks mingit mõist- likku põhjust. Ent ärgem unustagem ka seda: juba aastal 1881 lauldi nekrutite

¹⁶ Pål Hunfalvy. Reise in den Ostseeprovinzen Russlands. Leipzig 1874, lk 89. Tsitaat: R. Põldmäe. Esimene Eesti üldlaulupidu, lk 106.

¹⁷ Jutt on Koidula sõnade Ernesaksa loodud laulust. (Toim märkus). M. Salupere. Postipapa, lk 180.

ärasaatmisel pärast Vene hünni just Koidula-Kunileidi laulu «Mu isamaa on minu arm» – ja suure vaimustusega.

Teises maailmasõjas kandsid kõik eestlasest sõjamehed võõrast mundrit, olid kõik nii-öelda võõrleegionärid. Me lohutasime end sellega, et *ütlesime* end võitlevat «isa maa ja ema kapsaia» eest, ent *mõtlesime* sellega mitte teatud maala-pikest, vaid kogu meie rahvast, kelle eest olime valmis andma elu. Lydia Koidula sõnad «Ja peaksin sada surma ma su pärast surema» tuletavad ent meelde Kristuse omi: «Ei ole suuremat armastust kui see, et keegi annab elu sõprade eest» (Jh 15: 13). Koidula *isamaalaulus* näen ma selgesti kristlikku ligimesearmastust – ja selles mõttes *vaimulikku* laulu.

Laulev revolutsioon

Ent nüüd mu tänase teesi juurde: Eesti taasiseseisvumiselne laulev revolutsioon sündis Tartus aastal 1869. Alustagem ühest – neid on ju mitu – laulva revolutsiooni definitsioonist: *poetiline ühisnimetus aastatel 1988–1991 Eestis toimunud rahvuslikele massimeeleavaldustele, kus tähtsal kohal oli isamaaliste laulude ühislaulmine*. Leidsin selle Eesti Instituudi veebientsüklopeediast «Estonica».¹⁸ Lisagem kohe, et sama toimus ka Lätis ja Leedus ning et nende massimeeleavalduste lõpptulemuseks oli kõigi kolme Balti riigi taasiseseisvumine.

Sõna **revolutsioon** tähendab meie seletussõnaraamatu järgi eelkõige riigipööret, mis asendab vana poliitilise korra uuega, ent laiemas mõttes ka «olukorra kiiret ja murrangulist muutumist» ühiselu muudes valdkondades. Mina väidan, et 1869. aasta laulupidu käivitas õige kiire ja suure murrangu niihästi ühiselus kui ka poliitikas. Meie rahva valitsejad – niihästi sakslased kui ka venelased – nägid seda ette ja püüdsid laulupeo korraldamist kuni viimase minutini takistada. Sakslased tundsid, et ülekohus ei saa enam kaua kotis seista, ning asjade käik andis neile õiguse. Laulupidu toimus ju siiski – ja ainult 35 aastat hiljem lauldi: «Mõisad põlevad, saksad surevad, mõisa aga maa saab meitele!» Ning põletatigi mõisaid ja tapeti saksu. 35 aastat on tolle aja kohta lühike periood – meie päevade laulev revolutsioon võttis juba oma kümme korda vähem aega.

Jannsen polnud mingi revolutsionäär, tema oli kindlasti rahuarmastaja: tema südameasjaks oli anda rahvale kooliharidust, ta oli koolipapa – õppima, mitte mässama õhutaja. On otse võimatu teda mässajana ette kujutada, tema

¹⁸ www.estonica.org/et/Laulev_revolutsioon (26.04.2012).

veendumus oli: tasa ja targu. 1905. aasta tuli sellisena, nagu ta tuli, paljudel põhjustel, milles ei saa teha süüdlaseks Jannsenit, isegi mitte kaassüüdlaseks, arvan, olgugi et laulupidudel oli üldolukorra muutumises ilmselt oluline osa. Ent küsigem nüüd korraaks:

Mida tähendab sõna *laulupidu*?

Vaatleme siinkohal muidugi ainult *meie* laulupidude olemust, mille üle on aga räägitud-kirjutatud õige palju. Ju'p ta siis üks «hulktahukas» ongi. Üks meie kompartei juhte, Indrek Toome, näeb näiteks selliseid tahke: «Minu jaoks pole laulupidu kunagi olnud laulukontsert. See on meie kõikide jaoks püha kokkutulemine, see on ühinemine. Eestlased ei ela rivikülades, vaid hajakülades, kuid aeg-ajalt tullakse ka kokku. See on nagu meie rahva ülevaatatus: ei-ei, meid polegi nii vähe, me oleme tugevad! Ühislaulmine on nagu sõnum meile endile: kuulake, kui tugevat häält me teeme! Ja sõnum teistele: näete, see on meie jõulaul, see on meie sõjalaul, me oleme tugevad, me oleme terved ja meid on palju!»¹⁹

Kas tõesti **sõjalaul**? Ka ajaloolane Põldmäe märgib: «...800 meeslaulja kontsert oli Baltimaadel ja kogu Venemaal esmakordne ning näis ületavat kõik kujutlused massilise koorilaulu võimsusest.»²⁰ Ülo Nugis arvab koguni: «Laul oli meie salarelv.»²¹ Maestro Roman Toi kinnitab: «...me laulsime teatud inimeste lahkumise laulu – ja olen kindel, et lahkumise laulu lauldakse Vene sõjaväele *forte fortissimo*.»²² Ent nii kirjutatakse nüüd, meie päevil. Vaevalt ükski 1869. aasta lauljatest «pika puuga ärapanemisest» sakslastele ja venelastele mõtles – ammu siis mingist superstaaritsemisest. Iseasi, kui räägime meie üldlaulupidude tähendusest ülevaatlilikult, üldistavalt või ka spekulatiivselt, ent käesoleval kursusel vaatleme ainult neid laulupidude tahke, mis seostuvad armastuse teemaga, näiteks äsjamainit agressiivsus. Mina pean kõige olulisemateks tahkudeks vabakslaulmist ja eneseotsingut, kuid ärgem unustagem seda, kuidas mõeldi Issanda aastal 1869.

«Mõned kergemad, ometi sündsad ja lõbusad viisid»

Praegu võime tagasi vaadata veerandsajale üldlaulupeole. Oleme nad üldlaulupidudeks nimetanud, ära nummerdanud ja ... ära unustanud. Ent aastal 1869

¹⁹ Eestimaa laul 88. Koostanud Elme Väljaste, Enno Selirand. Tallinn 2011, lk 217.

²⁰ R. Põldmäe. Esimene Eesti üldlaulupidu, lk 114.

²¹ Eestimaa laul 88, lk 219.

²² 130 aastat eesti laulupidusid. Tallinn 2002, lk 224.

ei toimunud Tartus mingi **I üldlaulupidu**, vaid üks uhiuus üritus, mille tulevikku oluaks tollal raske ennustada. «Juubelipidu» nimi anti asjale ainult selleks, et kroonu käest luba saada. Õige on, et Jannseni korraldatud laulupidudest kasvas välja meie üldlaulupidude traditsioon (mitte aga: «Jannsen korraldas I üldlaulupeo»). Ent kuulakem «peasüüdlast» ennast:

«Et kõrgem laulukunst, mis pikemat ja sügavamat ettevalmistamist nõuab, meie esimesel juubelipidul veel mitte iga kihelkonna laulja asi ei või olla, – iseäranis, kui meil vaevalt veerand aastat ettevalmistamiseks aega antakse, – on muidugi mõista. Seepärast on seks kergemad, aga komitee arvates ometi sündsad, lõbusad viisid välja otsitud, mis suures kooris hõlpsamad kokku laulda. Kui meie laulud, sel suurel rõõmupäeval, kus Eesti lauljad hulgani ühes kooris laulavad, mitte liig kirjud ja kunstlikud ei ole, siis andku Jumal, et nemad tänulikust rõõmsast südamest tõusvad; neil saab siis ka vistist oma ilu olema.»²³

Ent ka «kergemate viiside» valimise kiuste polnud uue ürituse õnnestumine kuidagi garanteeritud. Laulupeo peaproovile koguneti nagu tuleproovile. Jannsen jutustab:

«Aga seesinane pääproov, kui suurt rõõmu ehk kurbtust, au ehk häbi võis tema ilmutada! Igal rahvasõbral ja laulutundjal vabises süda rinnus: nüüd pidi ju avalikult välja tulema, missugune laulupidu laul saaks olema. Seesinane proov oli lauljate tuleproov. Ma tunnen üht väikest meest, kes oma viiekümneandate eluaastate sees veel iial nii surutud ja rõhutud kirikusse ei ole läinud kui sel päeval. [See oli ta ise.] Hirm ja lootus südames olid teineteise karvus kinni ja keegi ei teadnud öelda, kumbal õigus oli ehk kumba kätte pärast võit jääb. Pääle 800 laulja seisid kirikus: läheb asi hästi, siis au ja rõõm rahvale; läheb laul nurja – mis ju ime ep oleks olnud – siis oleks suurem süü kõik tema nõdra olade peale langenud ja see oleks temale rahva pärast, keda ta nii häameelega austaks, ütle mata raske ja valus olnud.

Kui nüüd lauljad neljaks hääleks kirikus olid ära jaotatud ja igas hääles peale 200 mehe oma koha peal seisid, läksid pidulaulu juhatajad [---] koori pääle, millega proov algas. Kõik seisid all, lahtised raamatud käes ja südamed tuksusid nii, et koori peale võis kuulda. Sel silmapilgul oli igas südames hirmu ja lootuse kõige kangem võitlemine.

Aleksander Saebelmann tegi oreil lühikese ettemängu, andis hääled kätte, astus puldi ette, tõstis pidutaktikepi ja – «Siionis kõik vahid hüüdvad,» selle koraaliga täitsid vägevad toonilaened suurt kirikuruumi. Juba esimese rea järele hakkas hirm nõrkuma ja lootus võimust saama, ja rida realt läks nüüd laul nii

²³ August Tammann. Eesti üldised laulupidud XIX aastasajal. Tallinn [1923], lk 22.

vägevalt, puhtalt ja ilma veata edasi, kui oleksid need 800 meest kümme aastat üheskoos seda koraali iga päev üle laulnud.

Raskem kivi oli rinna pealt maha langenud... Aga koraal oli koraal. Mäherdusel lauljal oli see juba lapsest saadik enam ehk vähem tuttav? Mis aga siis, kui hümnid ja motetid tulevad, kus kõik võib ümber kukkuda? Vabisedes nimetas sellepärast teine laulujuhataja [Jannsen] järgmist hümnit, andis hääled kätte ja – «Sind Issand meie kiidame» kõlas uuesti läbi kiriku. Esimene jagu oli ka koraal, aga teine ja kolmas jagu nõudsid suuremat tundmist ja tähelepanemist ja võisid suure hulga käes pahaste küllalt minna. Aga vae! Terve hümn omas kolmes esimeses jaos (neljas oli meelega maha jäetud), läks kaugelt üle lootuse, nagu nõõri mööda otsani hästi ja nüüd oli kooril rõõm, et laulujuhatajad kõige 800 laulja kaela oleksid kinni hakanud ja neile suud annud.»²⁴

Peaproov õnnestus niisiis – ja siit hakkas kasvama meie laulupidude «laulu-puu», mis on eestlastele nii lihase ja luusse kasvanud, et nad on võõrsilgi hulga laulupidusid korraldanud. Neid pidasid nii põgenikelaagrite elanikud Sakamaal kui ka väljarändajad Ameerikas ja Austraalias, need laulupeod on meie laulupidude üldajaloo tähtis osa. Jah – siingi vajaksime omaette monograafiat.

Tuletagem meelde veel üht pahatihti unustatud eeltingimust: laulupidu on

Ainult väikerahvastele võimalik üritus

Mis on väikerahvas? See, kes ühele väljakule ära mahub, võiks öelda. Läänud-suvisel laulupeol viibis ka üks mu vana sõber ja eakaaslane Itaaliast. Tema ütles: «Väga tore asi see laulupidu, aga võimatu Itaalias – too 50 miljonit inimest kokku! Ühe provintsi ehk saaks kuidagi kokku.» Mis me nüüd Itaaliast, isegi Soome on juba liiga suur. Kujutage ette – hakata hobusevankriga Helsingist Oulusse minema või kuskile Kesk-Soome või ülevalt Petsamost tulema. Meil tuldi esimesele laulupeole vankritega. Ja mitte kõige paremate hobustega: oli kibe heinaaeg, kõige viletsam setukas pandi ette, aga tuldi. Ja *meil* läks see laul korda. Soomes prooviti ka, ent ei läinud.

Malle Salupere kirjutab: «Ülemaalsed laulupeod on eriti sobivad väikerahvaste identiteedi kinnitajad, sest ühele lauluväljakule saab koondada esinejate või kuulajatena otseses mõttes iga küla ja pere esindajad.»²⁵ Seesama väiksus teeb meie laulupidudest suurtele rahvastele lausa käsitamatu ilmingu, mingi salakeele. Siingi sobib viidata Kristusele: «Ma tänan sind, isa, et sa selle oled

²⁴ A. Tammann. Eesti üldised laulupidud, lk 25–27.

²⁵ M. Salupere. Postipapa, lk 170.

peitnud tarkade ja mõistlike eest ja oled ilmutanud väetitele!» (Lk 10: 21)

«Võimud ootasid tavapäraselt revolutsiooni, vägivalda ja hävitustööd. Maa-ilm oleks sel juhul mõistnud, et *status quo* säilitamiseks tuleb sõjavägi tänavale tuua,» meenutab tollal tihti Moskvas käinud Ülo Nugis. «Eestis aga muudkui lauldi. Päev läheb päeva järel, nemad ikka laulavad ning täiesti arusaamatu lugu – kedagi ei notita maha! KGB oli veendunud, et ükskord me lõpetame selle laulmise ära ning hakkame laamendama, sest kaua sa ikka laulda jõuad. Meie laulvasse revolutsiooni suhtuti primitiivselt, sest meie laul oli neile tundmatu salarelv. Võib öelda, et tegemist oli Moskvale arusaamatu võitlusarsenaliiga. [...] Õnneks nad esimestele ilmingutele repressioonidega ei reageerinud ja peale «Eestimaa laulu» oli juba hilja.»²⁶ Enno Selirand, üks «Eestimaa laulu 88» korraldajatest lisab: «Laulupeost sai metakeel, mida Moskva võimumehed ja kontrollid ei suutnud mõista ega osanud karta.»²⁷

See, mis pärast mina tahtsin hakata üldse vaatama, kas lauldi armastusest ja *mida* nimelt, oli sellepärast, et meil oli olemas institutsioon, mis *valis* laule, mingi komitee – ütleme Jannsen, Kunileid ja kes veel, kes muusikast ikka midagi jagas. Näiteks baltisakslasest ülikooli lauludirektor Brenner, kes vist kirjutas laulupeo jaoks koguni kaks pala – natuke lihtsamat, et «maamatsid» hakkama saaksid, paistab –, aga see vajab kõik veel väljaurimist. Ent selletagi on selge: Tartus oli olemas omaette kolleegium, kes valis välja laulud, mida arvati rahvale sobivat või vaja olevat. Ja Jannseni enda – no ma ütlesin kinnisidee, jonn – oli kogu aeg *luua eesti rahvas*. Kui ta Pärnu Postimehe välja andis, oli esimene rida «Tere, armas Eesti rahvas!». See tervitus oli esitatud luuletusena: Jannsen valis laulutee, «rahvakslaulmise».

Aga kohe tuli kallite kaasmaalaste poolt proteste. Siinemaale oleme olnud *maarahvas, talurahvas* – mis sel viga on, miks me peaksime äkki *eestlasteks* hakkama? Siis olid ju *Estlandskaja gubernija* ja *Liflandskaja gubernija*. Mina elan siin Põlvas ja pean eestlaseks hakkama? No ei lähe läbi! Aga Jannsen ei jätnud jonnki. Ta rääkis pidevalt sellest asjast ja paljudes kõrtsides olevat välja pandud pilt Postipapast – ma ei tea, kas nüüd just kikilipsuga nagu Salupere raamatu kaanel – ning sinna olnud trükitud sõnad: *Eestimees! Jä iggas rides ja igga nime al Eestimeheks, siis oled aus mees omma rahwa ees!* Noh – moodne reklaamitehnika, ütlesin. Omaendagi seinale paneks.²⁸

Kokkuvõttes võib niisiis julgesti öelda, et meie laulupidu on «suurtele üle mõistuse käiv pisiasi». Suurte hulka kuuluvad ilma pikemata niihästi ÜRO kui ka

²⁶ Eestimaa laul 88, lk 228.

²⁷ Eestimaa laul 88, lk 92.

²⁸ Muidugi mõista oli Jannsen siin üks paljudest, vt Vello Paatsi. «Terre, armas Eesti rahvas!» Kuidas maarahvast ja maakeelest sai eesti rahvas, eestlased ja eesti keel. – Akadeemia 2012, nr 2, lk 231–257.

Euroopa Liit – ning sel taustal võime rõõmsad olla, et meie laulupidu seisab UNESCO vaimse ja suulise pärandi nimekirjas.²⁹

Kas «Eestimaa laul» oli laulupidu?

Aastal 1988 toimunud «Eestimaa laul» ei seisa meie üldlaulupidude ametlikus nimestikus, ent väärribki omaette kohta. Põhjenduseks piisab Ivo Linna tunnistusest:

«11. septembril oli minu jaoks kõige uskumatum see, et rahvast oli kokku tulnud ligikaudu 300 000 või rohkem. Niisugust rahvamassi polnud ma lauluväljakul varem näinud, kuigi olin käinud kõikidel laulupidudel alates 1960. aastast. Aga mis mind eriti üllatas, oli see, et nägin rahva hulgas, üsna esimestes ridades, ühte oma lapsepõlvesõpra, kes elab Saaremaal ja keda Tallinna saab tuua ainult... no ma ei tea... täägi ähvardusel või käsi raudu pannes. Seda sõpra nähes mõistsin, millisel tasemel oli rahva vaimsus ja kuidas leegitses isamaaline lõke. Kui juba sellised inimesed, keda maatöö juurest ei kisu mitte mingi hinnaga eemale, on kohale sõitnud... See oli midagi vapustavat!»³⁰

Võiks tuua muidki põhjendusi, miks peaksime «Eestimaa laulule» andma erilise koha; mina näen peamist põhjust selles, et tol päeval ütles kogu rahvas: «Kõik lauluväljakule, maksku mis maksab!» Seda «ühte laulu» laulma, millest Gustav Suits oli kirjutanud: «*Mis kui vägev merelaine kerkiks südamest.*» Tunnistagem: «Eestimaa laulul» on meie laulupidude hulgas ainulaadne koht.

Vabakslaulmine

Võõrsõna *katarsis* tähendab meie seletussõnaraamatu järgi niihästi «tragöödia ettekandmise mõjul vaatajais toimuvat hingelist puhastumist ja õilistumist» kui ka «sisemise pinge või konflikti lakkamist, sellest vabanemist».

Vaimne vabanemine – näen selles meie laulupidude keskset mõtet ja toimet: esimesel laulupeol laulsime end vabaks orjaaja, laulva revolutsiooni ajal okupatsiooniaja taagast.

Nii et me ei «lõõnud lauluga välja Punaarmee», vaid saime ise sisemiselt vabaks. Nn võitmatud võisid minna nendesamade «Sarviku sulastena»³¹, kel-

²⁹ The Baltic Song and Dance Celebrations. <http://www.unesco.org/culture/ich/index.php?RL=00087> (21.05.2012).

³⁰ Eestimaa laul 88, lk 167.

³¹ Laenan selle nimetuse Heino Susilt (Heino Susi. Sarviku sulased. 1.–2. osa. Tallinn 1985).

lena nad olid tulnud – meie saime vabaks juba siis, kui nemad arvasid, et võim on nende käes.

Enno Selirand meenutab: «Minu nägemuses pidi ka «Eestimaa laul 88» saama selliseks puhastustuleks, mis uhub nõukogude taaga meie eestimeelsete lauludega minema. [---] Laulupidude kavas leidus kõike, mis seal olema pidi: üritus oli pühendatud sellele või teisele kongressile, avaosas lauldi paar-kolm Leninit ülistavat laulu. Kuid mida räägem oli punadiktaator, seda olulisemaks muutus rahvale Gustav Ernesaksa «Mu isamaa on minu arm», mis oli kui palsam meie veritsevatele haavadele. Laulupidudelt ammutasime oma elujõu, et edasi kesta ja järgnevad orjaöö aastad vastu pidada.»³²

Sedasama tõdeb «meie mees Yale'is», professor Jaak Rakfeldt, kes küsitles eestlasi aastal 1993: «Eesti identiteeti puudutavate küsimuste puhul teostasime faktoranalüüsi ning saime 19 punktist koosneva eestluse tähendust ja suurust identifitseeriva muutujate loetelu. Seejärel läksime tagasi vastaja demograafia, elukogemuse ning kodutausta juurde, võttes need ennustatavateks muutujateks regressioonivõrrandis, kus eesti identiteet on selle võrrandi sõltuv muutuja.

Tulemused näitavad, et kõige tugevam faktor eestluse säilitamisel oli osavõtt laulupidudest, mis teatavasti tõid kokku sadu tuhandeid eestlasi ning kus lauldi koos selliseid isamaalisi laule nagu «Mu isamaa on minu arm.»³³

Et meie identiteet praegugi tihti jutuks tuleb, on hea, kuid me ei tohi unustada, et eestlase eneseteostamise oluline osa on just laulupeod. UNESCO pole seda unustanud – kuidas tohiksime meie ise?

«Mul on tohutult hea meel, et need mõtted ei täitunud, mis pärast putši ja iseseisvumist kõlasid – et saime oma vabaduse kätte ja suuri laulupidusid pole enam vaja. Et muudame oma laulupeo kontseptsiooni ja hakkame korraldama kontserte, näitamaks eriliselt kõrget kunstimeisterlikkust,» arwab Indrek Toome. «Teate, lauluväljakul ei tule kunagi ühe või kahe professionaalse laulukooriga sellist laulukõla, mida on võimalik saavutada rahva koosolemise peol, kus ennast ühte lauldakse. See on traditsioon, mida peab ükskõik mis ajal, aga eriti raskel ajal kogu südamest toetama.»³⁴

Toome seisukohavõtust tasub aga esile tõsta veel kaht väidet: «See [laulupidu] on meie kõikide jaoks püha kokkutulemine» ja «Meie, eestlased, pole kuigi religioosne rahvas – laul ongi meie usk!».³⁵ «Eestimaa laulu» ajal ütles «Tondi-öömajä» autor Heino Kiik, et viibib siin «pühas hiies».³⁶

Siinkohal ei huvita meid muidugi see, mida tähendavad sõnad *püha* ja *usk*

³² Eestimaa laul 88, lk 92–93.

³³ Helle Rakfeldt-Leetmaa, Jaak Rakfeldt. Rahvusliku identiteedi säilitamine okupeeritud Eestis. – Akadeemia 1996, nr 8, lk 1573–1574.

³⁴ Eestimaa laul 88, lk 217.

³⁵ Eestimaa laul 88, lk 217.

³⁶ Eestimaa laul 88, lk 39.

ateistidele, vaid mida nad tähendavad *meile* – kas laulupidu on *püha kokkutulemine* eesti rahva jaoks?

«Püha kokkutulemine»

Vastan viivitamata: kindlasti on! «Eestimaa laulul 88» viibijana mäletan väga hästi, kuidas rahvas koos Tõnis Mägiga laulis «Looja, hoiu Maarjamaad!». Sel-lepärast lisan kõhklemata: kristlasest osavõtja jaoks on see ilmselt **kristlik pal-verännak** – teekond pühapaika ja osalemine «vaimulikis kümbluses». Maarjamaa mehena tuletan rõõmuga meelde selle ehedalt ristiusu püha nime kõlamist juba 1869. aasta laulupeol: «*Tõest' armsam on mul hing'da su põues Maarjamaa, kui võõral piiril õnnes ja aus elada*» («Sind surmani», 3. salm). Ent see on asja üks tahk, vaadelgem teisigi.

Meie laulupeod meenutavad kuidagi hindude kümblust pühas Gangese jões, kuid võrdlemisel näeme kohe põhilisi erinevusi – mitte ainult, et hindud kümblevad vees, meie aga laulus, hindud ühes teatud jões, meie ükskõik kus maal. Eesti laulupidudel on näiteks oma *kindel rituaal*: pidulik **rongkäik**, sümboolne (laulu)**tule süütamine**, lõpuks-tipuks **laulud**, nii-öelda tuli ise.

Eelneb muidugi ka pikem **ettevalmistusaeg** lauluproovide näol, nii et võiksim rääkida *kahest* peamisest osast: *ettevalmistus* ja *pidu*. Ent iseloomulikke jooni on muidki. Eriti tuleks esile tõsta piduliste kolmikjaotust – **juhid, esinejad, kuulajad** – ja kõigi kolme koostööd. Mina näen siin toimuvat olulist osa meie rahva eneseotsingust ja -leidmisest. Mart Laar kirjutab: «Kokkuvõttes võib I üldlaulupidu pidada murranguliseks sündmuseks rahvuslikus liikumises. On ehk liialdus väita, nagu oleks Tartusse kogunenud eesti rahvas end üldlaulupeol rahvuseks laulnud, kuid mingi tõetera selles on.»³⁷ «Esimest laulupidu peeti õnnestunuks nii korralduslikult kui muusikaliselt. Ta suurim tähendus seisnes selles, et rahvuslik liikumine sai uut hoogu,» tõdeb Ilmar Talve.³⁸

Ajalooliselt on meie esimesed 11 laulupidu selgesti kristlikud üritused. Küll mitte kitsamas mõttes ühe teatud kiriku nii-öelda ülevalt alla, vaid ristirahva poolt «alt üles» korraldatud kokkutulemised, mille algset lauluvara tuleb täies ulatuses kristlikuks nimetada. Mis määral ateistliku okupatsiooni ajastu (ja paljude eemaldumine religioonist) seda mõõdet on muutnud, jätame siinkohal ajaloolaste uurida. Mäletame aga kõik, kuidas vaimulik muusika kohe, esimesel «kroonuvabal» laulupeol (1990) kavasse tagasi tuli ja jäi.

Küsigem nüüd veel: kas laul ongi *meie* (s.t eesti rahva) *usk*?

³⁷ Eesti ajalugu, lk 244.

³⁸ Ilmar Talve. Eesti kultuurilugu. Tartu 2004, lk 483.

Laulu vägi ja Tõnis Mägi

Kui «uskuda» meie seletussõnaraamatut, on sõnal **usk** eesti keeles *kuus* tähendus. Üks neist on «veendumus mingi protsessi v. nähtuse olemasolus ja mõjus». ³⁹ Kas see tähendus sobiks mingiks ühiseks nimetajaks nii risti- kui ka ateismusklikele lauljaile? Minu arust küll. Tuletagem meelde, et maailmas tegutseb praegu üle 33 000 konfessiooni, kes nimetavad end kristlasteks. Ilmselt on neil siis ka erinev arusaam ristiusust, igaühel siiski mingisugune «oma usutunnistus». Tinglikult võiks siis rääkida ka meie laulupidudel teostuvast «eesti rahva usutunnistusest». Siia kuuluks siis ka meie regilaulude usk, et *laulus on vägi*, mis paneb lausa sõja seisma:

Ma söima sõa sõnule,
laula valla vainesille,
laida laada laulusille.⁴⁰

Seesama laulu vägi suudab meid lepitada ja ühendada:

Ühte lähvad meie hääled,
meie hääled, meie meeled,
ühte sünnivad südamed,
ühte laulud laugenevad.⁴¹

Oma usu tunnistamisest kirjutab Tõnis Mägi: ««Looja hoiä Maarjamaad» elik «Palve» sündis nii, et meil oli Ultima Thulega Linnahallis kontsert ja mul tuli äkki idee, et peaks kontserdi lõppu just selle loo panema. Rääkisin sellest bändile ja poisid ütlesid, et Mäks, ära seda küll tee, tuleb mingi jama! Ikkagi esitasime selle loo ära. Meid haaras nagu mingi ülemõistuse-tunne, kui siis äkki kõik need neli tuhat inimest saalis püsti tõusid. See elamus löi minu jaoks nagu kogu olemise platsil puhtaks, ma oleksin kasvõi tankide vastu muusikaga läinud!»⁴² Miks ei peaks *iga* osaleja *oma* sõnu tarvitama?

Nüüd aga – aeg jookseb, lõpetagem. Meie rahvatarkus ütleb: *tark sõdib sõnaga, rumal rusikaga*. Akadeemia ei ole kindlasti mingi rusikavõitlejate klubi – see oleks muide kreeka keeles *gymnasion*. Ka mitte tudengirapiiride, vaid vaimumõõkade ristamise paik. Gustav Suits, üks Emajõe Ateena professoreid, on laulupidude olemuse kokku võtnud «oma usutunnistuses», luuletuses «Ühte laulu», ja lõpetaksingi täna selle tsiteerimisega:

³⁹ Eesti keele seletav sõnaraamat. Tallinn 2009, lk 59.

⁴⁰ Halliste khk rahvalaul. Eesti rahvalaulud. I. Lk 114.

⁴¹ Haljala khk rahvalaul. Eesti rahvalaulud. I. Lk 133.

⁴² Ilmapuu lävel. X noorte laulu- ja tantsupidu. 29. juuni – 1. juuni 2007. Tallinn 2009, lk 145.

Ühte laulu tahaks laulda,
ühte ainukest:
mis kui vägev merelaine
kerkiks südamest.

Mis kui vägev merelaine
veereks üle maa,
kohaks läbi rahva hingest,
keelata ei saa.

œ

«Laulupidu on südame asi. Nagu eesti keel ja meel, nagu armastus.»
Lennart Meri⁴³

œ

Järeldmärkus

Sellest loengust lähtus otsus luua digitaalne andmebaas, mis Eesti Rahvusraamatukogu digitaalarhiivi DIGAR vahendusel teeks kogu üldlaulupidude repertuaari kõigile kättesaadavaks.

⁴³ 130 aastat eesti laulupidusid, lk 4.

Love Songs at Song Festivals

Vello Salo

Vello Salo, professor of Liberal Arts at the University of Tartu, delivered a series of lectures in the academic year 2011/2012, on *The Notion of Love in the Estonian Language, Folklore and Literature*. The text of the lecture, which was held on March 5, 2012, entitled *Love Songs at Song Festivals*, is published in the year-book of the Tartu City Museum with the author's amendments.

The so-called Singing Revolution came into being in Tartu in 1869 – at a song festival that was initiated by Johann Voldemar Jannsen, a man to whom the Estonian Students Society and the Estonian people owe a decent biography.

The programmes of the first eleven Song Festivals included approximately 360 songs in Estonian. They could be divided into six groups: love songs, patriotic songs, religious songs, songs about singing, songs about joy, and finally – obligatory or formal songs. Love songs constituted more than two thirds of all the texts, songs about singing and joy – about one third, and the number of obligatory or formal songs was surprisingly only five.

The three volumes of the songbook compiled by Jannsen, entitled *Sion's Singing Zither* («Sioni Laulo-Kannel»), comprised all in all one thousand songs with half-religious content, the best of which were widely known and sung in all Estonian homes. These constituted an addition to the official repertoire of half a thousand hymns, so that already before the First Song Festival Estonians' basic song selection included about one and a half thousand religious songs. The so-called secular songs were scanty and Jannsen also tried to supplement the selection: in 1860 he published the *Estonian Songbook*, which, however, included only 125 songs.

The autodidactic choir conductor Jannsen had taught Estonians to sing already 30 years before he stepped into the conductor's stand at the First Song Festival. We cannot call him the Father of Song, as this name designates F. R. Kreutzwald, the man who wrote down the epic of *Kalevipoeg* (Kalev's Son). Jannsen, on the other hand, is the one who taught the whole nation to sing, *the Father of Song Festivals*.

The Singing Revolution prior to the time that Estonia regained its independence was born in Tartu in 1869. The word *revolution* in a wider sense also denotes 'sudden, radical and complete change of the situation'. In the author's

opinion the 1869 Song Festival launched a rather fast and extensive upheaval both in public life and in politics.

The event called *Estonian Song 88* is not included in the official list of our song festivals; yet, it actually deserves a place of its own. Mental liberation is what constitutes the central idea and impact of our song festivals: at the First Song Festival we sang ourselves free from the burden of slavery, during the Singing Revolution – from that of the occupation period.

Historically, the first eleven song festivals were clearly Christian events: not gatherings organised by a certain church, but at a grass-roots level, by Christians, the initial song selection of which was entirely Christian. We could ask now if the song is *our* (i.e., Estonian people's) *religion*, as maintained by an atheist author.

The word *usk* (religion, belief) has several meanings in Estonian, one of them being 'conviction of the existence and impact of a process or phenomenon'. This meaning could be a common denominator both for Christian and atheist singers. Conditionally, we could speak about the 'Estonian people's confession', which materialised at song festivals. Here also belongs our belief of runo songs, which claim that *the song has a power* that can actually stop wars. The same power of song can reconcile and unite us.

CALENDARIUM

Calendarium

KARL ERNST VON BAER, baltisaksa loodus- ja arstiteadlane, kirjeldava ja võrdleva embrüoloogia rajaja, 220 aastat sünnist. Sündis 28.02.1792 Piibe mõisas Järvamaal ja suri 28.11.1876 Tartus. Maetud Raadi kalmistule.

Õppis 1810–1814 Tartu ülikoolis arstiteadust. Doktoritöös «Eestlaste endemilistest haigustest» uuris eestlaste elutingimusi ja füüsilist antropoloogiat ning analüüsis siin levinud haigusi ja nende põhjusi.

Täiendas end 1814–1815 ning 1817 arstiteaduse alal Viini ja Berliini kliinikutes, 1815–1816 võrdleva anatoomia alal Würtzburgis.

1816 kutsus Königsbergi ülikooli korraline professor Karl Burdach, Baeri endine õpetaja Tartus, ta enda juurde anatoomiainstituudi prosektoriks. 1819 valiti ta Königsbergi ülikooli erakorraliseks ja 1822 korraliseks loodusloo ja zoologia professoriks. Kuni 1834 töötas Königsbergi ülikoolis. 1827 kevadel avastas imetaja munaraku.

1834–1862 oli Peterburi Teaduste Akadeemia teenistuses. 1837 osales ekspeditsioonil Novaja Zemljale, 1840 Vene Lapimaale. Baeri toetusel said teoks A. Th. v Middendorffi reisid Põhja- ja Ida-Siberisse ning Vene geograafiaseltsi loomine 1845.

1850. aastatel pühendus ta kalabioloogiale ja tegi ekspeditsioone Peipsi järvele, Läänemerele, Kaspia merele, Volgale ning 1862 Aasovi merele. 1858–1862 tegeles füüsilise antropoloogiaga, püüdes selgitada inimese päritolu ühest või mitmest algkodust.

1867–1876 elas Baer Tartus. 1869–1876 oli Tartu Loodusuurijate Seltsi president, jätkusid tema ettekandeõhtud Peterburis.

Elu jooksul tegeles ta põhiliselt kolme teadusvaldkonnaga – selgroogsete embrüoloogia, füüsilise antropoloogia ja Vene impeeriumi loodusgeograafiaga. Ilmunud üle 400 teadustöö.

Tartus Toomemäel asub Karl Ernst von Baeri monument (1886, autor A. Opekušin) ja ja ümber Toomemäe temanimeline tänav. 1973 asutati muuseum tema viimases elukohas Veski tänaval. Baeri portree oli Eesti kahekroonisel rahatähel. 2006 taastati Karl Ernst von Baeri medal elu- ja maateaduste alal.

Karl Ernst von Baer, Baltic-German naturalist, biologist and medical scientist, the founder of descriptive and comparative embryology. 220th birth anniversary. Was born on Piibe estate, Järvamaa County, on February 28, 1792; died in Tartu on November 28, 1876. Buried in Raadi cemetery.

RUDOLPH REINHOLD GRIWING (GRIWIŠ), Tartu saksa muusikaelu organisaator ja juht, 90 aastat surmast. Sündis 28.10.1853 Lätis Cēsise maakonnas, suri 19.03.1922 Tartus.

Õppis 1881–1886 Leipzigi ülikoolis pedagoogikat ning Leipzigi konservatooriumis orelit ja kompositsiooni, lõpetas viimase kuldaurahaga.

1896 valiti Griwing Tartu Jaani kiriku organistiks ja koorijuhiks. Kirikumuusikuna võttis ta osa ka avalikust kontserdielust. 1897 asutas Liivimaa rüütelkonna rahalisel toel Tartus muusikakooli ning juhtis seda kuni 1920, mil kool lõpetas tegevuse. Kool valmistas ette kohalikele luteri kirikutele muusikaõpetajaid ja organiste. Tänu rüütelkonna toetusele oli kooli õppemaks väike ning võimaldas vaesema päritoluga eestlastel omandada muusikalise hariduse. Siin said hariduse Riho Päts, Peeter Laja, Peeter Ramul, Priit Ardna, Jaan Räsä. Õppetöö toimus saksa keeles. 1917 oli koolis 120 õpilast ning selle lõpetas ligikaudu 50 organisti.

Griwing juhtis Tartus tegutsenud muusikaühingu (*Musikalische Gesellschaft*) tegevust ja kirjutas kontserdikriitikat. Muusikaühing korraldas kontserte – kohalike jõududega kanti ette vokaalinstrumentaalseid suurvorme, nt 1900 Brahmsi «Saksa reekviemi». 1899–1902 oli ühingu orkestris kuni 35 mängijat.

Rudolph Reinhold Griwing (Griwiš), organiser and leader of German music life in Tartu. 90th death anniversary. Was born in Cēsis County, Latvia, on October 28, 1853; died in Tartu on March 19, 1922.

RICHARD GOTTHARD GUSTAV HAUSMANN, ajaloolane ja arheoloog, 170 aastat sünnist. Sündis 10.12.1842 Võrus, suri 19.12.1918 Tartus.

Õppis Võru kreiskoolis ja Tallinna kubermangugümnaasiumis, seejärel 1862 Tartu ülikoolis ühe semestri keemiat ja 1862–1867 ajalugu. 1868 lõpetas kandidaadikraadiga ning jätkas õpinguid Göttingenis (tunnustatud õigusajaloolase prof G. Waitzi juhendamisel) ja Viinis. 1871 kaitses magistriväitekirja, 1880 doktoriväitekirja «Studien zur Geschichte des Königs Stephan von Polen».

1871–1874 oli ajaloo eradotsent Tartu ülikooli juures, 1874–1880 erakorraline professor ja 1880–1896 üldajaloo professor ning 1881–1890 ühtlasi Tartu ülikooli raamatukogu direktor ja 1885–1889 prorektori kt. 1896 sunniti Hausmann venestusega kaasnevate keelenõuete tõttu ametist lahkuma, 1897 nimetati ta Odessa ülikooli professoriks, viibis aasta Odessas, kuid ametikohale ei asunud ning 1898 emeriteerus. Mitmete teadusseltside liige.

Ajaloolasena tegeles Läänemere maade kesk- ja uusajaga, baltisaksa uurijate seas kujunes välja Hausmanni koolkond (O. Greiffenhagen, L. Arbusow noo-

rem jpt), samuti juhendas Eesti päritolu ajaloolasi (nt V. Reiman, J. Köpp). 1880. aastatest pühendus suuresti arheoloogiale, 1890. aastatest Esimese maailmasõjani Eesti selle ala juhtiv uurija. Uuris väga erinevate perioodide muistiseid, peaaesjalikult kalmistuid. Avaldas mitmeid arheoloogiauurimusi, nt «Grabfunde aus Estland» (1896). X ülevenemaalise arheoloogiakongressi (1896 Riias) peamisi korraldajaid. Korrastas ÕESI arheoloogiakogud.

1911 uuris Tartus Karlova matust ning 1913 avaldas nn Tartu aarde. Osalenud Tartu ehitusajaloo uurimisel. TÜ raamatukogus säilitatakse tema memoriaalkogu.

***Richard Gotthard Gustav Hausmann**, historian and archaeologist. 170th birth anniversary. Was born in Võru on December 10, 1842; died in Tartu on December 19, 1918.*

WILHELM ADOLPH JUST, raamatukaupmees, kirjastaja, trükikal ja rahvaraamatukogu asutaja, 110 aastat surmast. Sündis 25.08.1849 Tartus, suri 10.06.1902 Tartus.

1875 asutas Just Tartus teise eestikeelseid raamatuid müüva raamatukaupluse (esimese asutas Heinrich Laakmann, kes müüs vaid oma kirjastuse eestikeelseid väljaandeid). Justi surma järel oli poe omanikuks tema naine Emilie.

19. sajandi teisel poolel tegutses Just ka kirjastajana. Kirjastas 25 väljaannet, nende hulgas J. V. Jannseni kogutud teoste viis esimest vihikut pealkirjaga «J. V. Jannsen'i kirjad» (1881–1885).

1878 asutas Just trükikoja, 1880 ostis Adolph Ainti trükikoja ja 1887 müüs mõlemad trükikojad Carl Heinrich Laakmannile.

Justi 1878 asutatud laenuraamatukogu sisaldas ka eestikeelset kirjandust. 1897 müüs ta raamatukogu Mihkel (Micha) Hermannile, kes muutis selle täielikult eestikeelseks. Raamatukogu tegutses 1940. aastani linnamuuseumi praeguses peahoones Narva mnt 23.

***Wilhelm Adolph Just**, bookseller, publisher, typographer and founder of a public library. 110th death anniversary. Was born in Tartu on August 25, 1849; died in Tartu on June 10, 1902.*

GEORG FRIEDRICH WILHELM GEIST, puusepp-ehitusmeister, 230 aastat sünnist. Sündis 1782 Saksamaal Kasselis, suri 02.07.1846 Tartus.

Tegutses Tartus alates 1804. Võttis sellina osa ülikooli raamatukogu ehitusest Toomemäel. Oktoobris 1804 raamatukogu sarikapeol ette kantud J. W. Krause

kõne publikatsiooni lisas nimetatakse ehitusel osalenute hulgas G. Fr. W. Geisti Kasselist. Ta osales ka ülikooli peahoone, anatoomikumi ja kliiniku ehitusel.

1810 sai Tartu kodanikuks, 1811 linna ehitusmeistriks. 1816–1819 ehitas kaubahoovi, 1843 hobupostijaama ning 1833 renoveeris Jaani kirikut. 1836–1842 ehitati Geisti projekti järgi lakoonilistes klassitsismi vormides Maarja kirik.

1814–1826 pidas pühapäeviti tasuta ehitus- ja joonistuskooli.

***Georg Friedrich Wilhelm Geist**, carpenter-master builder. 230th birth anniversary. Was born in Kassel, Germany, in 1782; died in Tartu on July 2, 1846.*

ELMAR KITS, maalikunstnik, 40 aastat surmast. Sündis 27.04.1913 Tartus, suri 24.03.1972 Tartus. Maetud Raadi kalmistule.

Kunstihariduse omandas 1935–1939 kõrgemas kunstikoolis Pallas Ado Vabbe õpilasena. Pedagoog Konrad Mäe nim Riigi Kõrgemas Kunstikoolis 1940–1941 ja Tartu Riiklikus Kunstiinstituudis 1944–1949. Esimese kunstnikuna söandas 1946 korraldada isikunäituse, sellele anti negatiivne hinnang.

1950 algas Tartu Riikliku Kunstiinstituudi õppejõudude represseerimine. Kits lahkus omal soovil õppejõu kohalt. Alates 1950 vabakutseline.

Üks silmapaistvamaid Pallase maalikoolkonna esindajaid, kes viljeles kõiki tahvelmaalitehnikaid ja monumentaalmaali ning tegi raamatuillustratsioone.

Alustas impressionistlike maalide («Linn õhtul», 1940) ning suure üldistusjõuga linnapiltidega («Põlenud linn», 1943; «Purustatud linn», 1944), 1950. aastail meelisžanriks portreemaalid. 1950ndate lõpul ilmnesisid vormiuuendused. 1966 Tartu Kunstnike Majas avatud isikunäitusel eksponeeris poolabstraktseid ekspressiivseid kompositsioone (kolmikmaal «Muusika. Ballett. Kujutatav kunst», 1961–1962). 1965 sgrafiitotehnikas pannoo restoranis Tarvas.

***Elmar Kits**, painter. 40th death anniversary. Was born in Tartu on April 27, 1913; died in Tartu on March 24, 1972. Buried in Raadi cemetery.*

HEINRICH LAAKMANN, kirjastaja, trükkal, raamatukaupmees, 210 aastat sünninist. Sündis 07.10.1802 Lübeckis, suri 14.06.1891 Tartus. Maetud Raadi kalmistule.

Õppis trükiasjandust Lübeckis, Frankfurdis (Maini ääres) ja Pariisis. 1833–1836 töötas Moskvast koduõpetajana. 1836 asus Tallinnas juhtima Lindfors'i pärijate trükikoda, hiljem rentis selle ja 1837 asutas Tartusse osakonna, 1840 muutis selle Laakmanni trükikojaks. 1844 asus ise Tartus trükikoda juhtima.

Laakmann kujunes Eesti 19. sajandi silmapaistvaimaks trükkaliks, kirjastajaks ja raamatukaupmeheks. Teda võib pidada tolle aja edukaimaks trükitöösturiks Baltimail. 1846 võttis ta esimesena Eestis kasutusele kiirpressi, seadis sisse köitmistöökoja, pani rõhku trükiteoste illustreerimisele. 1875 omandas L. Höflingeri litografiatöökoja, suurendas trükikirjade valikut. 1860–1870 oli Laakmanni ettevõtte oluline trükiteöliste, raamatuköitjate ja litograafide ettevalmistaja. 1867 asutas Tartus esimese eestikeelsete raamatute kaupluse, kus müüdi tema trükikojas valminud raamatuid.

1841 ilmus Laakmanni väljaandel esimene piltidega aabits «Luggemisse Raamat». Juba 19. sajandi keskel kirjastas ta valdavalt ilmalikke eestikeelseid raamatuid ning suurt osa eestikeelsest perioodikast (Eesti Postimees, Eesti Põllumees, Meelejahutaja). Tartu kujunemisel Eesti raamatutootmise keskuseks oli Laakmannil juhtiv osa: 1840–1880 trükkis ta ligikaudu 800 eestikeelset raamatut, enam kui kolmandiku eestikeelsest raamatutoodangust. 1880 andis ta ettevõtte üle oma pojale Carl Heinrich Leopold Laakmannile. Kirjastustegevus kestis H. Laakmanni nime all 1933. aasta alguseni.

Heinrich Laakmann oli lauluseltsi Vanemuine auliige ning Tartu Käsitöölise Seltsi ja Õpetatud Eesti Seltsi liige.

Heinrich Laakmann, publisher, typographer, bookseller. 210th birth anniversary. Was born in Lübeck on October 7, 1802; died in Tartu on June 14, 1891. Buried in Raadi cemetery.

JURI LOTMAN, kirjandusteadlane ja semiootik, 90 aastat sünnist. Sündis 28.02.1922 Petrogradis, suri 28.10.1993 Tartus. Maetud Raadi kalmistule.

1939–1940 ja 1946–1950 õppis Leningradi ülikoolis. 1941–1945 võttis Puuarmee koosseisus osa Teisest maailmasõjast.

1950–1954 Tartu Õpetajate Instituudi ja alates 1954 Tartu ülikooli õppejõud, 1960–1977 vene kirjanduse kateedri juhataja, alates 1963 professor. Alustas 18.–19. sajandi vene kirjanduse uurijana. 1960. aastail hakkas rakendama strukturalistlikke ja semiootilisi uurimismeetodeid, kaasates sellesse töösse ka Moskva teadlasi. Nii tekkis Tartu-Moskva semiootikute koolkond.

Tänapäeval korraldatakse Tartus Juri Lotmanile pühendatud rahvusvahelisi seminare ja kongresse. 28.02–02.03.2012 toimus kongress «Kultuuri mitmekeelsus».

Eesti keeles tuntakse Lotmani teoseid «Kultuurisemiootika» (1990), «Aleksandr Sergejevitš Puškin» (2003), «Vestlusi vene kultuurist» (2003) jt.

Lotman oli paljude välismaiste akadeemiate liige.

Tööpaigana hindas ta väga kõrgelt Tartu linna. 2007 püstitati ülikooli raamatukogu juurde Juri Lotmani mälestusmärk, autor skulptor Mati Karmin.

***Juri Lotman**, literary scientist and semiotician. 90th birth anniversary.*

Was born in St Petersburg on February 28, 1922; died in Tartu on October 28, 1993. Buried in Raadi cemetery.

HILLAR PALAMETS, ajaloolane, 85 aastat sünnist. Sündis 13.07.1927 Tallinnas.

1951 lõpetas Tartu ülikooli ajaloolasena. 1950–1955 õpetaja Tartu meditsiinkoolis, 1955–1966 Tartu 2. keskkoolis (1955–1958 direktor), hiljem 7. keskkoolis.

1963 kaitses kandidaadikraadi pedagoogikateadustes. 1961–1996 Tartu ülikooli õppejõud. Tööd ajaloo õpetamise metoodika alal.

Teinud suure töö ajaloo propageerimisel. Tartu Ekspressis Tartu ajaloo rubriik «Palametsa pajatused». 20.03.2012 pidas Raadio 2-s oma viimase, 888. ajalootunni.

Avaldanud ajalooainelised raamatud «Lugusid toonasest Tartust» (2003), «Lugusid vanast Tiigist» (2004), «Sõidab, hirnub raudne täkk, kel selja taga valge lakk» (2005), «Kümme vakka teatrisoola» (2006) ja «O alte Burchenherrlichkeit» (2008).

Palamets on lindistanud ja üles kirjutanud paljude tartlaste mälestusi, mida talletatakse linnamuuseumi arhiivkogus.

***Hillar Palamets**, historian. 85th birth anniversary. Was born in Tallinn on July 13, 1927.*

ANTS PIIP, Eesti Vabariigi poliitik, diplomaat ja õigusteadlane, Eesti delegatsiooni liige Tartu rahukonverentsil, 70 aastat surmast. Sündis 28.02.1884 Viljandimaal Tuhalaanes, suri 01.10.1942 Permi oblastis Nõrovi vangilaagris.

Õppis 1908–1913 Peterburi ülikooli õigusteaduskonnas. 1912 täiendas end Berliini ülikoolis. 1916 kaitses magistriskraadi Peterburi ülikoolis. Alates 1917 oli Peterburi ülikooli eradotsent ja Vene siseministeeriumi rahvuste departemangu ametnik.

1917–1918 kuulus Eestimaa Kubermangu Ajutisse Maanõukogusse. 20.11.1917 määrati Eesti esimeseks välisesindajaks. 1918–1920 Eesti saadik Londonis. Vabadussõja ajal organiseeris Suurbritannia eskaadri saatmist Tallinna ja relvade hankimist Eesti kaitsevæele.

1919–1920 osales Eesti delegatsiooni liikmena Tartu ja Pariisi rahukonverentsil. Oktoobrist novembrini 1920 peaminister, detsembrist 1920 jaanuarini 1921 riigivanem ja sõjaminister. Välisminister 1921–1922, 1925–1926, 1933 ja 1939–1940. 1923–1925 Eesti Vabariigi saadik USAs.

1919–1940 Tartu ülikooli rahvusvahelise õiguse professor, pani aluse rahvusvahelise õiguse õpetamisele Eestis.

1936–1939 Tartu linnavolikogu esimees.

28.09.1939 osales välisministrina Eesti Vabariigi ja NSV Liidu vastastikuse abistamise pakti sõlmimisel. 30.06.1941 vangistas NKVD Piibu.

Piipu on autasustatud Vabadusristi III liigi 1. järgu, Valgetähe teenetemärgi I. klassi, Kotkaristi teenetemärgi I. klassi ja Eesti Punase Risti 1. järgu II astme mälestusmedaliga.

Tartu Linnamuuseumis on hoiul temale kuulunud Tartu rahulepingu suveniireksemplar.

Ants Piip, politician, diplomat and lawyer of the first Republic of Estonia, member of the Estonian delegation at the Tartu Peace Conference. 70th death anniversary. Was born in Tuhalaane, Viljandi County, on February 28, 1884; died at the Nyrob prison camp, Perm oblast, on October 1, 1942.

ANTS SIMM, näitleja, lavastaja ja ühiskonnategelane, 135 aastat sünnist. Sündis 09.10.1877 Viljandimaal Vana-Suislepa vallas Kivilõppe külas, suri 14.03.1946 Suislepa vallas.

Lõpetas 1906 juristina Tartu ülikooli. Osales üliõpilaste seltsielus, 1903–1905 Eesti Üliõpilaste Seltsi esimees.

Lavategevust alustas 1900 Vanemuise trupis. 1901 liitus Taara seltsiga, kuhu kogunes noor rahvusradikaalne intelligents (J. Tõnisson, K. Menning, K. Mägi, K. Jungholz, J. V. Veski, M. Martna jt) ning kus pandi alus eesti realistlikule teatrile.

1906–1921 Vanemuise näitleja ja lavastaja, sh 1914–1921 teatri direktor. Oli Karl Menningu ansambli liider. Pärast Menningu lahkumist Vanemuisest 1914 sai Simmist tema töö jätkaja.

Novembrist 1919 septembrini 1920 Tartu linnapea, 1921–1922 Postimehe toimetaja, 1922–1924 Eesti saatkonna ametnik ja konsul Saksamaal, 1925–1940 Tartu Eesti Laenu ja Hoiu Ühisuse panga juhatuse esimees.

Koos muusikust venna Juhan Simmiga pani aluse Vanemuisele kui muusikateatrile.

Ants Simm, actor, producer and public figure. 135th birth anniversary. Was born in Kivilõppe village, Vana-Suislepa commune, Viljandi County, on October 9, 1877; died in Suislepa commune on March 14, 1946.

KARL EDUARD SÖÖT, luuletaja, kirjastaja, trükikoja omanik, fotograaf, 150 aastat sünnist. Sündis 26.12.1862 Tartumaal Raadi vallas, suri 01.09.1950 Tartus. Maetud Raadi kalmistule.

1881 lõpetas ta Tartu kreiskooli, hiljem täiendas end vabakuulajana Tartu ülikooli filosoofiateaduskonnas ning osales 1884–1892 näitlejana August Wiera näitetrupis.

1886–1893 oli ajalehe Olevik talituse arvepidaja ja toimetuse ärijuht. 1895–1914 tegutses kirjastajana, olles ühtlasi ka trükikoja ja raamatukaupluse omanik. Söödi trükikojas pöörati erilist tähelepanu raamatute väljanägemisele. 1919–1920 oli ametis Tartu linnanõunikuna. 1920 sai Söödist Postimehe toimetuse liige ja 1921–1923 töötas ta samas vastutava toimetajana.

Söödi kirjastus andis peamiselt välja ilukirjandust. Kirjastati toleagesete tuntumate kirjanike A. Haava, E. Enno, J. Liivi jt teoseid. Väga populaarsed olid kirjastuse välja antud kalendrid. Luuletajana kogus Sööt tuntust eelkõige kodu- ja isamaalüürikat ning lasteluulet kirjutades.

Ta tegutses aastaid fotograafina, pildistas Tartut ja selle elanikke ning mitmeid linnasünnimusi. Tema fotopärand on hoiul Eesti Kirjandusmuuseumi kultuuriloolises arhiivis.

Sööt osales aktiivselt mitmete organisatsioonide, seltside ja ühingute töös (Vanemuise Selts, Tartu Eesti Põllumeeste Selts, Eesti Kirjanduse Selts, Eesti Laenu- ja Hoiuühisus, Tartu Vaeste Hoolekande Ühisus jne).

Karl Eduard Sööt, poet, publisher, owner of a publishing house, photographer. 150th birth anniversary. Was born in Raadi commune, Tartu County, on December 26, 1862; died in Tartu on September 1, 1950. Buried in Raadi cemetery.

DAVID OTTO WIRKHAUS, muusikategelane, orkestrijuh ja koolmeister, 175 aastat sünnist ja 100 aastat surmast. Sündis 01.10.1837 Lohkva külas Tartumaal, suri 29.07.1912 Väägvere külas Tartumaal. Maetud Raadi kalmistule.

Sai muusikaõpetust koolmeistrilt isalt, õppis iseseisvalt orelimängu ja muusikateooriat. Omandas varakult orkestripillide mängimise oskuse. 1856 sai õpetajakutse ning asus isa kõrvale Väägveres koolmeistriks, 1864 sai temast kooli juhataja.

1851–1912 juhatas Väägvere pasunakoori, võttis sellega osa I üldlaulupeost. Wirkhausi innustusel ja kaasabil asutati Eestis umbes sada orkestrit. Ta tellis pille ja noote, juhendas orkestreid ja korraldas ühisesinemisi. Puhkpilliorkestrite üldjuht II–VII üldlaulupeol ja paljudel maakondlikel laulupidudel.

1897 valiti Vanemuise seltsi auliikmeks.

Wirkhaus on loonud koorilaule ja orkestripalu. Viimastest jõudis laulupidude kavva «Oh tõuse, laul», mida on esitatud IV üldlaulupeol 1891 ja XXI üldlaulupeol 1990.

David Otto Wirkhaus, musician, orchestra conductor and schoolteacher. 175th birth anniversary and 100th death anniversary. Was born in Lohkva village, Tartu County, on October 1, 1837; died in Väägvere village, Tartu County, on July 29, 1912. Buried in Raadi cemetery.

Ülevaated koostasid Arvi Haak, Teesi Kivivare, Eevi Kärdla, Aime Kärner ja Heivi Pullerits.

ANNALIS

Jõuluprogramm linnamuseumis. Foto: Joonas Õunapuu.

Tartu Linnamuuseum aastal 2011

Merike Toomas

I. Ülevaade linnamuuseumi ja filiaalide tegevusest

2011. aasta algas Tartu Linnamuuseumile võidukalt. Eesti muuseumide aastaauhindade galaüritusel 10. jaanuaril kuulutati välja erinevate kategooriate võitjad. Tartu Linnamuuseum ja Marge Rennit pälvisid peapreemia parima teadusürituse korraldamise eest 2010. aastal. Kahtlemata oli see tunnustus kogu muuseumikollektiivile ja kinnitus, et oleme valinud õige suuna ja õiged eesmärgid – muuseum on Tartu mälu kandja. Lisaks teadusüritustele on muuseum uhke oma kogude ja seal leiduvate haruldaste esemete üle. Viimastel aastatel üldlevinud arusaama – muuseum olgu ennekõike lõbus ja meelelahutuslik – taustal on heameel tõdeda, et siiski väärtustatakse ka muuseumi sisulist tööd ja kogusid.

2010. aasta lõpus kuulutas Tartu linnavalitsuse kultuuriosakond välja Tartu muuseumide võtmelugude võistluse, kuhu iga muuseum sai esitada omal valikul kogudes leiduvaid unikaalseid esemeid koos nende juurde kuuluva looga. Tartu Linnamuuseum võitis kaks esikohta – meie hõbemünt (Tmutarakani münt) ja mälestusrätik kõitsid hindajate tähelepanu nii unikaalsuse kui ka hea esituse poolest. Võiduga kaasnes reis neljale muuseumi töötajale 2010. aastal parimaks Euroopa muuseumiks tunnustatud Stralsundi okeanograafiamuuseumi Ozeaneum. Võistlusele esitatud esemete lood trükiti ära kultuuriosakonna koostatud väljaandes «Võtmelood» ja olid kõigile huvilistele eksponeeritud alates muuseumiööst kuni aasta lõpuni.

Aasta lõpus jõudis muuseumile teade veel ühest tunnustusest – 2011. aasta parimaks ajutiseks näituseks Eesti muuseumides on valitud Tartu Linnamuuseumi «Poriveski kõrts». Arheoloog Eero Heinloo koostatud ja Tartu Kõrgema Kunstikooli õpetajate ja üliõpilaste kujundatud näitus pälvis hulgaliselt kiidusõnu nii asjatundjailt kui ka tavakülastajatelt.

2011. aastal täitus 10 aastat KGB kongide muuseumi loomisest. Muuseumil on kindel koht Eesti lähiajaloo toimunud repressioonide ja poliitiliste sündmuste kajastamisel. 2011. aastast on KGB kongide muuseum märgitud Euroopa külma sõja aegsete olulisemate paikade kaardile. Taani ajaloolaste koordineeritud ettevõtmine keskendus Balti mere piirkonna külma sõja aegsete paikade,

rajatiste ja muuseumide kaardistamisele ning laiemale huviringkonnale tutvustamisele, et taotleda nende edasist kaitset. Tartu Linnamuuseumi poolt oli projektiga seotud muuseumi endine kuraator Ardi Siilaberg ja tema tegevust jätkas Tarmo Piir. Tarmo Piiri korraldada oli ka muuseumi 10. aastapäeva tähistav rahvusvaheline konverents, mis tõi Tartusse kolleege mitmest Euroopa muuseumist.

Sisukat ürituste programmi, ajutisi näitusi ja pedagoogilist tööd tegid filiaalide kuraatorid. Laulupeomuuseum võõrustas rahvusvahelise rahvakunsti festivali Europeade osalejaid, eksponeeriti näitusi Europeade'i ajaloost ja eesti unikaalsetest muusikainstrumentidest, koostati uusi muuseumitunde ja aidati kaasa Eesti rahvateatrite loomingu tutvustamisele. O. Lutsu majamuuseumis valmistuti hoogsalt kirjaniku 125. sünniaastapäeva tähistamiseks, 19. sajandi Tartu linnakodaniku muuseumis valmisid huvitavad näitused üle-eelmise sajandi Tartu eluolust ja jätkusid kultuuriloo loengud.

Tartu Linnamuuseumi ja selle filiaale külastati 2011. aastal kokku 28 678 korral. Linnamuuseumis käidi 7156 korral, laulupeomuuseumis 10 500, KGB kongide muuseumis 5354, O. Lutsu majamuuseumis 2750 ja 19. sajandi Tartu linnakodaniku muuseumis 2918 korral.

II. Töö kogudega

Tartu Linnamuuseumi kogud täienesid 2011. aastal 3091 museaali võrra ja aasta lõpuks oli muuseumikogus 141 332 museaali. Muuseumi kogusid kasutasid uurijad teistest muuseumidest, uurimistöid tegevdav üliõpilased ja teised inimesed, kel soov või vajadus kogudes leiduvaid materjale näha või kasutada. Teadurid-koguhoidjad laenutasid uurijatele aasta jooksul kokku 777 museaali.

Muuseumikogu paremaks haldamiseks jätkati museaalide sisestamist andmebaasi MuIS. 2011. aasta lõpuks olid veebipõhises andmebaasis kättesaadavad 49 386 (u 35%) Tartu Linnamuuseumi museaali andmed. Museaalide kirjeid sisestasid igapäevase fonditöö kõrvalt Kaie Jeaser, Aime Kärner, Teesi Kivivare, Eevi Kärddla, Liivi Rosenvald, Kadi Kähär, Kristi Musteikis ja Sirje Härmas. Joonas Õunapuu digiteeris negatiivide kogu ja pildistas muuseumiesemeid MuISi tarbeks.

Korrapäraseid inventuure tehti fotokogus (Eevi Kärddla, Teesi Kivivare) ja osaliselt arheoloogiakogus (Arvi Haak, praktikandid Marianne Tähe ja Tuuli Kurisoo).

Muuseumikogu hoiutingimused on olnud jätkuvalt probleemiks, eriti peahoone niiskustaseme kõikumine ja suuremõotmeliste esemete hoidla ülekoormatus. Tähe tänaval asuvast suuremõotmeliste museaalide hoidlast viidi näi-

tuste inventar ja muu muuseumikogusse mittekuuluv selle tarbeks kasutusele võetud hoiuruumidesse Kruusamäe tänaval. Hoidla korrastamisel tegid suure töö Aime Kärner ja Kaie Jeiser.

Pabermaterjali puhastamise ja konserveerimise käigus korrastas konserveerija Maie Austa kokku 13 261 lehte, sh kunstikogu materjale 141 lehte (peamiselt H. Kamdroni joonistused). Tekstiilikogu konserveerija Sirje Härmas puhastas ja korrastas 1183 museaali.

O. Lutsu majamuuseumi kogusse lisandus 76 museaali ja kogu suurus oli aasta lõpuks 5297 museaali.

MUSEUM TÄNAB ANNETAJAID: Vello Halling, Albert Laurits, Laine Jänes (Randjärv), Jaan Malin, Vello Soodla, Uno Uiga, Ülo-Karl Vares, Ants Nilson, Jaan Muna, Anneli Klausson, Raal Kivi, Ly Läll, Heldur Raud, Jüri Ilves, Liia Peterson, Kai Taba, Aime Pärnakivi, Maie Eljas, Kaie Ehrenberg, Jüri Vahlberg, Aleksander Maastik, Ants Linnard, Karin Lõhmuste, Maarja Roosi, Kaino Metspalu, Maanus Mikkel, Henn Voolaid, Kersti Järvis, Ülli Kont, Vaike Hang, Jevgenia Kolesnik ja Ilmar Koppel. O. Lutsu majamuuseumi kogudesse annetasid Silja Paris, Maili Nurme ja Laura Tiitus.

III. Teadustöö

Artiklid

a) teaduslikud artiklid

Arvi Haak: «Kuidas kajastuvad etnilised määratlused arheoloogilises aineses?» Tartu Linnamuuseumi aastaraamatus 2011, lk 11–21.

Arvi Haak, Helena Kaldre, Martin Malve: “Rescue excavations at the village cemetery of Mustla” kogumikus “Archaeological Fieldwork in Estonia 2010”, muinsuskaitseamet, Tallinn 2011, lk 195–208;
«Uringutest Mustlas avastatud külakalmistul 2010. aasta suvel» kogumikus «Viljandi Muuseumi toimetised II», Viljandi 2011, lk 19–38.

Arvi Haak, Eve Rannamäe, Heidi Luik, Liina Maldre: “Worked and unworked bone from the Viljandi castle of the Livonian Order (13th–16th centuries)” kogumikus «Lietuvas archeologija 38», Vilnius, ilmumas.

Heivi Pullerits: «Tartu Ülejõe linnaosa 19. sajandi teisel poolel. Hoonestus ja elanikkond» Tartu Linnamuuseumi aastaraamatus 2011, lk 37–53.

Marge Rennit: «Koduõpetajana Eestimaal. Johann Joachim Bellermanni reisi-
kiri aastast 1781» ajakirjas Tuna 2012, nr 1, lk 15–23.

b) tutvustavad ja aimeartiklid

Arvi Haak, Eero Heinloo, Kaari Siemer, Tiina-Mall Kreem: «Neli monoloo-
gi Poriveski kõrtsi asjus» ajakirjas Muuseum 2011, nr 2 (30), lk 32–37.

Kaie Jeaser: «Tartu Linnamuuseumi kogude juurdekasv 2010. aastal» Tartu
Linnamuuseumi aastaraamatus 2011, lk 173–179.

Kaie Jeaser, Kaia Ivask, Kurmo Konsa, Mirjam Rääbis: veebijuhtend «Mu-
seaali kirjeldamine MuISis», Tartu 2011. [https://kule.kul.ee/avalik/
muuseumid/111214_muis_juhend.pdf](https://kule.kul.ee/avalik/muuseumid/111214_muis_juhend.pdf), 16.08.2012.

Eevi Kärkla: «Paar sõna vanadest postkaartidest ja Georg Lurichist» ajakir-
jas Muuseum 2011, nr 2 (30), lk 52.

Heivi Pullerits: «Keisermantliga mees ehk Kes teab, mispärast see hää on»
Tartu Linnamuuseumi aastaraamatus 2011, lk 111–113;
«Tartu Linnamuuseum 55. Muuseumi arengu mõningatest printsiipi-
dest» ajakirjas Muuseum 2011, nr 1 (29), lk 48–50;
«Süda laulab, hing muretseb» ajalehes Kultuuripealinn, 22.07;
«Kas kuusk on vales kohas?» ajalehes Tartu Postimees, 16.12.

Merike Toomas: «Tartu Linnamuuseum aastal 2010» Tartu Linnamuuseumi
aastaraamatus 2011, lk 147–169.

Tartu Linnamuuseumi 17. aastaraamatu rubriigi «Calendarium» ülevaa-
ted koostasid Heivi Pullerits, Eevi Kärkla, Teesi Kivivare, Aime Kärner,
Kristi Musteikis ja Tarmo Piir.

Ettekanded

Arvi Haak: «Копии сосудов типа каменной керамики из городов Южной
Эстонии» seminaril «Археология и история Пскова и Псковской
земли» Pihkvas (Venemaa) 18.–20.04;
“Tracing the castellans: Viljandi (Estonia) in the late 13th century” (koos
Eve Rannamäega, Tartu Ülikool) konverentsil “Castrum Bene 12. The

Castle as social space” Ljubljanas (Sloveenia) 28.09–02.10;
“Shifting meanings. On interpretations of the castle of Viljandi (South Estonia)” – 33rd Annual Theoretical Archaeology Group Conference Birminghamis (Suurbritannia) 14.–16.12.

Kaie Jeesser: “How to guarantee unitary access to museum objects of various types? By the example of the information system MuIS” (koos Mirjam Rääbisega, Eesti Kunstimuuseum) CIDOC aastakonverentsil teemal “Knowledge management and museums” Sibius (Rumeenia) 04.–09.09.

Tarmo Piir: «Villem Reiman ja Jakob Hurt» Eesti Kirjandusmuuseumis ettekandepäeval «Villem Reiman 150» 30.03.

Marge Rennit: “The image of the inhabitants of the Baltic provinces in the 18th-century travel accounts” sümposionil “Shared Past, Conflicting Histories. Historical Knowledge, Memory and Politics in the Baltic Sea Region” Turus (Soome) 28.–29.09.

Ettekannete teesid

Arvi Haak, Eve Rannamäe: 2011. Tracing the castellans: Viljandi (Estonia) in the late 13th century. – *Castrum Bene* 12. Book of Abstracts and Fieldtrip Guides: *Castrum bene* 12, Ljubljana, 28.09–02.10.2011. Toim K. Predovnik. Ljubljana: University of Ljubljana, 14–15.

Arvi Haak: 2011. Shifting meanings: on interpretations of the Castle of Viljandi (South Estonia). – *CentralTAG Birmingham*. The 33rd Annual Conference of the Theoretical Archaeology Group. Paper Abstracts. Birmingham, 133–134.

Loengud

Kaie Jeesser: «Osalejad infosüsteemides – andmete ühisosa MuISi süsteemi põhjal» Eesti Rahvusraamatukogus Tallinnas 17.11.

Tarmo Piir: «Villem Reiman ja Jaan Tõnisson» Kolga-Jaanis 05.06.

Heivi Pullerits: «Tamme mõis» Tammelinna raamatukogus 28.09;

«Kes olid Pistohlkorsid. Narva mnt 23 maja ja tema lood» Tartu Linnamuuseumis 06.10.

Marge Rennit: «Eesti- ja Liivimaa kõrtside kirjeldused 18.–19. sajandi reisi- kirjeldustes» Tartu Linnamuuseumis 09.11.

Liivi Rosenvald: «Muuseumi roll õppetöös» ajaloo- ja eesti keele õpetajatele 26.09.

Merike Toomas: «Tootearendus ja turundamine muuseumis» Tartu kutsehariduskeskuse turismikorralduse eriala õpilastele 17.11.

Silja Paris: «Ajaloomuuseumi tööpetsiifika» Tartu Linnamuuseumis 24.04, «Stralsundi ja Berliini muuseumide uuemaid väljapanekuid» laulupeomuuseumis Tartu muuseumitöötajate tänuüritusel 30.05.

Uurimistöõ

2011. aastal avatud näituste ettevalmistamine

Liivi Rosenvald: «Aastaajad. Julius Oengo (Oro) 110».

Kadi Kähär: virtuaalnäitus «Ants Nilson 80», http://linnamuseum.tartu.ee/media/Dokumendid/ants_nilson_80/.

Näituste ettevalmistamine aastateks 2012–2013

Kadi Kähär: «Elab koor, elab laulupidu» (Eesti Maaülikooli meeskoorist Gaudeamus) koos meeskooriga Gaudeamus, eksponeeriti laulupeomuuseumis 15.–30.06.2012.

Aime Kärner, Eevi Kärkla, Teesi Kivivare: «Ettevõtlus Tartus 1920.–1930. aastatel».

Kristi Musteikis: «Uisutamine vanas Tartus».

Marge Rennit, Silja Paris: Eesti filmi 100. aastapäevale pühendatud «Filmilinn Tartu. Pääsukesest tARTuFFini», eksponeeriti linnamuuseumis 08.03–15.09.2012.

Väljaanded

Eero Heinloo koostas näituse «Poriveski kõrts» kataloogi «Kõrts keskaegses linnas».

Marge Rennit koostas ja toimetas Tartu Linnamuuseumi 2011. aasta aastaraamatu nr 17 ning valmistas ette 2012. aasta aastaraamatu (ilmub oktoobris 2012).

Heivi Pullerits toimetab Tartu ülikooli raamatukoguhoidja Emil Andersi mälestusteraamatut, ilmub 2012. aasta lõpuks.

Liivi Rosenvald koostas meenetrükise «Aastaajad» samanimelisele luulevõistlusele laekunud parimatest luuletustest.

Tartu linna päeval 29.06 toimunud 17. aastaraamatu esitlusel näitasid oma zongleerimiskunsti Haik ja Grant Šabhazjan Tartu armeenia kogukonnast.

Foto: Joonas Üunapuu.

Ekspertiarvamused ja retsensioonid

Kaie Jeaser osales kultuuriministeeriumi kokkukutsutud muuseumide kogumis-, säilitus- ja konserveerimistöo hindamise komisjoni liikmena muuseumide aastaauhindade «Parim koguhoidja» ja «Parim konserveerija» saajate valimisel.

Kaie Jeaser tegi kultuuriministeeriumi tellimisel muuseumide kogudetöö järelevalvet ja osales Eesti muuseumide ühisdokumendi «Kogude poliitika» koostamisel.

Arvi Haak osales Eesti Rahva Muuseumi uue püsinäituse kesk- ja uusaja töörühmas.

Tarmo Piir retsenseeris Tartu Ülikooli üliõpilase Mihkel Hurda bakalaureusetööd «Aleksander Mohrfeldt-Mäevälja (1857–1938). Kirikuõpetaja, kirjamehe ja ühiskonnategelase elu ja tegevus», juhendaja Aigi Rahitamm, PhD.

Juhendamine ja konsultatsioonid

Tartu Ülikooli filosoofiateaduskonna üliõpilaste muuseumipraktikat juhendasid Arvi Haak ja Kaie Jeaser, Tartu Kutsehariduskeskuse õpilaste praktikatööd muuseumis juhendas Silja Paris.

Kultuuriministeeriumi tellimusel korraldas Kaie Jeaser Eesti muuseumitöötajatele kaks koolitust: «MuISis museaalide kirjeldamise algõpe» 21.–22.03 ja «Dokumentatsioon MuISis» 15.–16.11.

Konsultatsiooni Tartu ajalugu ja linnamuuseumi kogusid puudutavates küsimustes andsid teadurid 43 korral.

Konverentsid ja ettekandepäevad

Linnamuuseum

02.02 Tartu rahulepingu sõlmimise 91. aastapäeva ja Jaan Poska 145. sünniaastapäeva ettekandepäev, korraldas Tarmo Piir. Jaan Poskast ning Tartu rahust kõneles õigusteadlane ja ajaloolane professor Peeter Järveld.

28.10 Tartu linnaajaloo päev «Kommunistliku režiimi kuritegudele ja vastupanuvõitlusele keskenduvad muuseumid Ida-Euroopas. 20 aastat pärast Nõukogude Liidu lagunemist» oli pühendatud KGB kongide muuseumi 10. aastapäevale. Korraldas Tarmo Piir.

Ettekanded: Pearu Kuusk (siseministeerium) ja Rünno Vissak (Arheoloogia ja Ehitusajaloo Grupp AEG), «KGB kongid: muuseum kui tegu ja teos»; Ritvars Jansons (Läti Okupatsioonimuuseum), «Väljakutsed seoses kommunistliku režiimi tagakiusamisi kajastava väljapanekuga Läti Okupatsioonimuuseumis»; Hubertus Knabe (Berliini Hohenschönhauseni memoriaalmuuseum, Saksamaa), «Berliini Hohenschönhauseni memoriaalmuuseumist»; Ioana Boca (Sigheti kommunismiohvrite ja kommunismivastase liikumise mälestusasutus, Rumeenia), «Mälu kui õigusemõistmise vorm. Sigheti kommunismiohvrite ja kommu-

Näituse «Tartu – meeltele avatud linn» avamine Tartu Raekoja platsil 29.06. Osalesid (vasakult) Tartu linnapea Urmas Kruse ning Aleksander I (Uku Peterson) ja Katariina II (Kadi Kähär). Foto: Joonas Üunapuu.

nismivastase liikumise mälestusasutus»; Grzegorz Jeżowski (Krakowi ajaloomuuseum, Poola), «Pomorska tänav – taastatud mälestus»; Terje Anepaio (Eesti Rahva Muuseum), «Nõukogude repressioonide dokumenteerimisest Eesti Rahva Muuseumis».

Osalemine rahvusvahelistel museoloogiakonverentsidel

Kuulajana osalesid ICOMi rahvusvahelise ajaloo- ja arheoloogiamuuseumide alaliidu ICMAH korraldatud museoloogiaalasel teaduskonverentsil «Museums and Difficult Heritage» Helsingis 16.–17.06 Merike Toomas ja Marge Rennit.

Kuulajana osalesid ICOMi linnamuuseumide rahvusvahelise komitee CAMOC aastakonverentsil “Participative Strategies in Documenting the Changing Urban World” Berliinis 31.10–03.11 Merike Toomas ja Marge Rennit.

Kuulajana osales konverentsil “The Best in Heritage 2011” Horvaatias Dubrovnikus 21.–25.09 Marge Rennit.

Kuulajana osales BAAC aastakonverentsil «Digital access and copyright» Tallinnas 06.–08.10 Eevi Kärkla.

Karitas Uus üles seadmas näitust «Kahe kodu pildid. Tartu-Tiros». Foto: Tiia Reisner.

IV. Näitused, muuseumipedagoogika ja programmid

Linnamuuseum

Näitused

a) muuseumis

«Minu Tartu. Arhitekt Raul-Levroit Kivi» (koostaja Eevi Kärdda, kujundaja Tiina Viirelaid) kuni 26.02, «Kahe kodu pildid. Tartu-Tiros» (Karitas Uusi maalid ja joonistused) 04.03–24.04, «Poriveski kõrts» (koostaja Eero Heinloo, kujundaja Madis Liplap ja Tartu Kõrgema Kunstikooli üliõpilased) 13.05–12.11 ja «Igavesti salmimata laul mu lõikuskuust. Viktor Jõgeveri valu ja vaev» (koostaja Enn Lillemets) 25.11–21.01.2012.

b) väljaspool muuseumi

«Kangas hansalinnas» Narva muuseumis kuni 09.01 ja Tallinna Ülikooli ajalooinstituudis 22.03–20.05, «Koolnud ja koolkonnad» Narva muuseumis kuni 09.01, «Tartu – meelte avatud linn» (koostaja Inge Kukk, kujundaja Silja Paris) Tartu kesklinna vaateakendel 29.06–31.08 ja stendinäitus «Minu Tartu. Arhitekt Raul-Levroit Kivi» Tartu kiirabijaamas 03.11–31.12.

Linnamuseumile 2011. aasta parima näituse auhinna toonud «Poriveski kõrts». Vaade näitusele (ülal) ning hetk näituse valmimisprotsessist. Fotod: Joonas Üunapuu.

Vana aja mängude päev muuseumi õuel. Foto: Tiia Reisner.

Väljapanekute tehnilise vormistamise ja logistika eest hoolitsesid nii peamajas kui ka filiaalides Joonas Õunapuu ja Kaimo Ader. Reklaamgraafika kujunduse ning trükiettevõtte valmistuse teostasid Joonas Õunapuu ja Silja Paris. Alates teisest poolaastast kureeris näituste teabetööd Kaari Siemer.

Muuseumitunnid, programmid ja üritused

Ajutiste näitustega olid seotud giiditunnid, loengud ja meelelahutusüritused. Näituse «Minu Tartu. Arhitekt Raul-Levroit Kivi» raames esines loengutega «1970. aasta visioonid Tartu generaalplaneeringus» 10.02 ja «Kaldaäärse taashoonestamise võimalikkusest Tartus» 17.03 kunsti-ajaloolane Enriko Talvistu. Näitusega «Kahe kodu pildid. Tartu-Tiros» seondus Kreeka-teemaline vestlusõhtu 15.04. Näitusega «Poriveski kõrts» kaasnes üritusi nii lastele kui ka täiskasvanutele. Meeleolukale näituse avamisele eelnes perepäev «Vana aja mängupäev» 13.05.

21.09–09.11 peeti loengusarjas «Kesk- ja varauusaegsete kõrtside eluolust» järgmised loengud: Ain Mäesalu «Keskaegse tartlase mänguvahendid ja mängud» 21.09, Erki Russowi «Kõrtsiarheoloogiast siin ja seal» 30.09, Inna Jürjo «Söök-jook kõrtsis keskajal ja varausaja algul» 19.10, Taavi Mats Uti «Tartu plokkflööt – kas pill kõrtsist või kirikust?» 02.11 ja Marge Renniti «Eesti- ja Liivimaa kõrtside kirjeldused 18.–19. sajandi reisikirjanduses» 09.11.

Leila Pärtelpoja raamatu «Tööraamat» esitlemine muuseumi saalis. Kõnelemas Heivi Pullerits, kuulavad Krista Roosi ja raamatu autor. Foto: Joonas Üunapuu.

Traditsiooniks saanud üritustest korraldati Eesti Vabariigi aastapäeva puhul 18. ja 21.02 viktoriin kooliõpilastele, seekord oli teemaks «Eesti taasiseseisvumine ja Tartu».

Muuseumiööl 14.05, mille hüüdlauseks 2011. aastal oli «Öös on aardeid», eksponeeriti muuseumi unikaalsemaid esemeid, mis olid esitatud ka Tartu linnavalitsuse kultuuriosakonna korraldatud võistlusele «Võtmelood». Lisaks mängiti muuseumis otsimismänge ja tutvustati näitusi.

Tartu linna päeval 29.06 oli ajaloo huvilistel võimalus osa saada Tartu Linnamuuseumi 17. aastaraamatu esitlusest ja 26.04 trükise «Tartu mälestusmärgid ja dekoratiivskulptuurid» esitlusest. Linnamuuseumis tutvustati ka teeneka sisekujundaja Leila Pärtelpoja loomingulist tegevust käsitlevat raamatut «Tööraamat» (05.10) ja Eesti Ajaloomuuseumi teaduri Epp Preemi koostatud trükist «August Matthias Hagen. Kunstniku reisipäevikud 1820–1821» (07.10).

Muuseum on kaasa löönud ülelinnaliste ürituste korraldamisel, pakkudes harivat ja meelelahutuslikku tegevust nii noortele kui ka eakamatele. Ülejõe linnaosa päeval kogunesid muuseumisse ümberkaudsed elanikud vestlusringi «Ülejõe pärimused» (10.05). Teadlaste ööl rääkis teadurkoguhooldaja Aime Kärner, millist teavet annavad uurijale märgid portselanil. Arheoloog Arvi Haak seletas, kuidas ja milleks kasutavad linnaarheoloogid linnaplaane ning kuidas kaardistavad arheoloogid keskaegset Tartut.

Teadlaste ööl tutvustas portselanimärke teadurkoguhooldja Aime Kärner. Foto: Joonas Üunapuu.

Nooremaid külastajaid kutsuti kevadisel koolivaheajal üritusele «Raha, raha, raha» 22.03, linnamuuseumi sünnipäevale 29.10 ja osa saada jõuluprogrammist «Kuidas saada jõulupuuks» (programmijuhid Kaari Siemer, Kersti Kivirüüt ja Silja Paris) 12.–16.12. Aasta ringi toimusid muuseumitunnid ja Toomemäe juturetked eri vanuserühmadele (juhendasid Astrid Madsen ja Kaari Siemer). Jätakuvalt on linnamuuseumi kaunis saal populaarne kontserdipaik. Lisaks koostööpartnerite korraldatud kontsertidele korraldas neid ka muuseum: uusaastakontsert «Talve meeolus» (Lande Lampe Kits, Pille Taniloo) 02.01 ning «Pärastlõunamuusika» sarjas «Üks õhtu juhuslikult viis mind sinna» 17.09 ja «Kumer taevas mu pea kohal kõlgu» 03.12,

esinesid Lande Lampe Kits, Pille Taniloo ja Enn Lillemets.

Viljandi linnakapell andis 27.05 kontserdi, mille eeskavas esitas Pikne Kama J. C. Risinghi tekste teosest «Kõne Tartu linnast».

Vene romansse A. Puškini sõnadele esitasid Natalia Trošina ja Kirill Lissijenko 10.07 ning kavaga «Laulus on minu hing» esinesid Natalia Trošina ja Vladimir Karjalainen 21.12.

19. sajandi Tartu linnakodaniku muuseum

Näitused

a) muuseumis

«Kahekordsete kuuride linn» (Anneliis Aunapuu fotod) 20.04–31.06, «Pinged» (Tiia Reisneri fotod) 08.09–02.12 ja «Linnakodaniku pitsid» 05.12–15.01.2012.

b) väljaspool muuseumi

«Würtspood» vabaajakeskuses Tasku 04.07–29.08.

Tartu päeval linnakodaniku muuseumis räägiti keskaegsetest aedadest ja värsketest ideedest linnaruumi kujundamisel.
Foto: Tiia Reisner.

Muuseumitunnid, programmid ja üritused

Aasta jooksul juhatas kuraator Kristi Musteikis muuseumitunde «Kevadpühade tähistamine», «Juturetk 19. sajandi Tartusse», «Vürtsid ja ürdid» ja «Värviline muuseum» ning 12 korral jõuluprogrammi «Jõulud linnakodaniku majas». Adventitöötoad lastele leidsid aset 27.11 ja 11.12.

Täiskasvanud muuseumikülastajatele jätkus vestlussari Tartu linna ajaloost: mitmesugustel teemadel rääkisid TÜ õppejõud Kaur Alttoa («Kirikulinna Tartu» 22.03), Anti Selart («Venelased keskaja ja varauusaja Tartus. Tartu-Pihkva suhted» 26.04), Enn Küng («Tartu majanduslikud olud Rootsi ajal» 10.05), Marten Seppel («Kuidas elati näljahädad üle Tartus 18. sajandi lõpus ja 19. sajandi alguses» 25.05), Tiit Rosenberg («Heategevusest Tartus 19. sajandil» 18.10), Juhan Maiste («Tartu – uus Ateenana Emajões. Ülikool linnas ja ülikool pargis» 16.11) ja Tõnu Tannberg («Vene impeeriumi sõdade kajastusi Tartus 20. sajandi alguses» 07.12).

Jätkus professor Ljubov Kisseljova loengusari «Tartu vaim ja vene kultuur», kuulata sai loenguid «Sest ammugi ju Tartu linna on kippunud mu mõtte-meel» (19. sajandi alguse vene luuletajad ja Tartu) 13.05, «Värvikandjad» ja «metsikud» (vene kultuuritegelased Tartus 19.–20. saj) 20.05 ja «Elada ainult Tartus» (Juri Lotman ja Tartu) 27.05.

Advendiaja muinasjutuhommikutel tutvustas tuntud muinasjutte muusika kaudu Galina Kulikova: «Uinuv kaunitar» 15.12, «Tuhat ja üks ööd» 18.05 ja «Talvemuinasjutt» 22.12.

Linna päeval 29.06 peeti orienteerumismäng «Klassitsistlik Tartu» ja Risto Paju (Tallinna Linnamuuseum) rääkis muuseumi õuel Karitas Uusi rajatud ürdipeenra taustal keskaegsetest aedadest ning maastikuarhitektuuribüroo Tajuruum kollektiiv tutvustas värseid ja nüüdisaegseid ideid linnaruumi kujundamisel.

Muuseumiööl musitseeris Lande Lampe-Kits (14.05), hansapäevadel sai linna rahvas osaleda regilaulutöötoas muuseumi õues (21.07) ja näitusega «Linnakodaniku pitsid» kaasnes niplispitsitöötuba (17.12). Aasta jooksul said rahvalauluhuvilised osa võtta üheksast regilaulutoast.

Laulupeomuseum

Näitused

«Muutuv miljö. Karlova 1996–2006» 22.02–22.03, konkurssnäitus «eesti-oma-ehe» 25.03–30.04, «Europeade'i 47 aastat» 28.07–28.09 ja «Pillimeistri fantaasia C-duur» 28.09–09.11.

Muuseumitunnid, programmid ja üritused

Pedagoog Katrin Välja juhatas laste sünnipäeva- ja jõuluprogramme ning muuseumitunde «Koidula = Lydia Jannsen», «Hümn», «Kas tunned kodulinna teatri ajalugu», «Kõik on staarid» ja «Elu Jaama tänaval...». Korraldati viktoriiin «Alo Mattiisen 50 ja Eesti taasiseseisvumine 20», joonistusvõistlus «Käisin Tallinnas suurel peol», etlusvõistluse «Koidulauliku valgel» kohalik eelvoor, MTÜ Teatribuss jõuluprogramm ning Ülejõe linnaosa päevade perepäev «Mängud & pannkoogid» pargis. Lisaks tehti giiditunde ajutistel ja püsinäitustel. Nooremale vaatajaskonnale esitas Emajõe Suveteater etendust «Lolla».

Täiskasvanutele esitleti tantsufilmi «Kust see laps need laulud saanud», toimusid salongiõhtute sarja üritused «Kes sa oled ...?» (koostöös Vane muise seltsiga 11 korral), juubeliüritus «Ants Nilson 80» ja Jannseni päev ning tähistati pidulikult Tartu Poistekoori 50. aastapäeva. Näituse «Pillimeistri fantaasia C-duur» raames astus omaloodud pillidega üles pillimeister Ülo Kurik. Alo Mattiiseni 50. sünniaastapäeva puhul leidis aset kontsertloeng, lisaks sai muuseumis aasta jooksul kuulata mitmeid koorimuusika ja noorte muusikute kontserte. Muuseumiööl peeti «Maa ja ilma pidu» ning esines segakoor Huik.

Üritustesarjas «Eesti rahvuslik teater 140» jätkusid ka 2011. aastal harrastuskollektiivide etendused: «Rott restoranis» (Rõngu valla näitering)

Õpituba «Kõik on staarid». Esmalt tutvustatakse lastele Eesti teatri sünnilugu ning pärast seda saavad kõik ise teatritegemist katsetada. Foto: Kadi Kähär.

05.02, «Halb ema» (A. Pajur, Elva harrastusteater) 12.03, «Külatraagik» (M. Mankin) 13.05, «Monoloogid raha asjus» (Nõo näitering) 18.05, «Kui krooni puhtid peeti ja euro uutsõ ussõ takan» (Krabi külateater) 08.10, «Otto» (Tabivere harrastusteater ja Tartu Vilde teater) 29.10 ja «Lõpuks kõik» (Tartu Vilde teater) 10. ja 13.09.

Muuseumi pargis mängis teater Vanemuine suvelavastust «Ebahaige».

O. Lutsu majamuuseum

Näitused

a) muuseumis

«Eesti lastekirjanike miniatuursed kujud. Alma Maar» 18.02–18.03, «Aastaajad. Julius Oengo (Oro) 110» 21.02–30.10 ja «Betti Alver & Arbujad» 02.11–02.12.

b) väljaspool muuseumi

«Aastaajad. Julius Oengo (Oro) 110» alates 21.12 Võru Fr. R. Kreutzwaldi memoriaalmuuseumis.

Eksponaadid ühispildil. Näitus «Eesti lastekirjanike miniatuursed kujud. Autor Alma Maar». Foto: Anne Rudanovski.

Muuseumitunnid, programmid ja üritused

Kuraator Liivi Rosenvald koostas ja juhatas ajutiste näitustega «Eesti lastekirjanike miniatuursed kujud» ja «Aastaajad» kaasnevaid programme «Teeme kevadpühade ajakirja!», «Teeme ise ajakirja!» ja «Betti Alver & Arbujad». Toimusid filmitunnid, draamalood «Nukilugu», «Kuidas lõpeb vanaema muistne jutt?», «Nukitsamees loeb», õpikojad «Teeme kevadpühade ajakirja!», «Teeme ise ajakirja!», «Seda rehkendust ei tohi sa Imelikule näidata!», muuseumitunnid Oskar Lutsust ja «Kevadest», «Betti Alver & Arbujad» ning laste sünnipäevaprogrammid.

O. Lutsu sünniaastapäeval 07.01 esitati draamalugu lastele «Kuidas lõpeb vanaema muistne jutt?». Võistluslikku keelemängu 4.–7. klassile «Nööbid on ära 2011» korraldati 28.02.–07.03. Peredele toimusid mängutunnid «Oskari mängud», korraldati aiandusõpikoda «Tootsi peenar». Aiapäevadel juhendas jutupliiatsitunde Pia Paris ja talgikivi kunstiõpikoda Anne Rudanovski. Aiapäevade teatripäeval 27.05 esinesid õpilastrupid Tartu Veeriku koolist, Tartu Descartes'i lütseumist, Tartu Annelinna gümnaasiumist ja Tartu Kivilinna gümnaasiumist. Kõige noorematele muuseumiküllastajatele toimusid mängutunnid «Oskari mängud. Murumuna tark sumadan», kooliõpilastele «Tootsi peenra» projekti lõpuüritused – saagikoristus ja mahlategu – 12.09 ja 20.09.

Lembe Hiedeli mälestusõhtul. Helvi Jürisson sõna võtmas. Foto: Valdur Rosendal.

Tammelinna päevadel sai osaleda õpikojas «Teeme ise sügisajakirja!». Tartu linna ja maakonna koolide 1.–4. klassi õpilastele korraldati luulevõistlus «Aastaajad». Töid saabus 368 õpilaselt kahekümnest koolist. Žürii (esineine Lehte Hainsalu, liikmed Avo Rosendal ja Maili Nurme) auastas 17 õpilast. Parimad tööd trükiti ära luulevihikus «Aastaajad». Aasta lõpus said muuseumiküllastajad kuuel korral osaleda jõuluprogrammis «Jõulueelne muinasjutumäng».

Täiskasvanute üritused

- 07.01 vestlusring «Tammelinna pärimused», 19.01 osalesid muuseumitunnis «Kaunis kenad naljahambad» Tartu Kodukotuse rahvaülikooli liikmed.
- 21.03 teemapäev «Aastaajad». Ettekandega «Oskar Lutsu aastaajad» esines Külliki Kuusk, luule- ja muusikaprogrammiga J. Oengo loomingust astusid üles Tartu Tamme gümnaasiumi õpilased.
- 05.04 Henrik Visnapuu loomingule pühendatud luuleõhtul esinesid Tamme gümnaasiumi õpilased, ettekande H. Visnapuust tegi Janika Kronberg.
- 14.05 muuseumiööl kohtumine Peeter Volkonskiga, vestlust juhtis Juune Holvandus; 29.05 Tartu linna päeval arutleti jalgrattasõidu võimaluste üle Tartus.
- 28.09 vestlusring «Tammelinna pärimused», mida juhtis Maie Liplap;

28. oktoobril toimus KGB kongide muuseumi 10. aastapäevale pühendatud rahvusvaheline konverents. Ettekandega esines loana Boca Rumeeniast Sigheti mälestuskeskusest. Foto: Joonas Õunapuu.

11.10 külastasid muuseumi Grundtvigi koostööprojekti raames Euroopa kirjanike muuseumide esindajad. Liivi Rosenvald esines lühiettekandega O. Lutsust ja juhatas õpikoda alternatiivmeetoditest muuseumitöös; 27.10 tõlkija ja toimetaja Lembe Hiedeli (Julius Oengo tütre) mälestusõhtu. Sõna võtsid Enn Lillemets, Mati Sirkel, Hando Runnel, Inge Unt, Helvi Jürisson, Mart Sonn ja Siim Hiedel.

02.11 esines näituse «Betti Alver & Arbujate aeg» avamisel kuraator Toomas Muru; 23.11 etlesid Betti Alveri luuleõhtul Tamme ja Miina Härma gümnaasiumi õpilased õpetajate Külli Saia ja Ivika Heina juhendamisel.

KGB kongide muuseum

Näitused

Leedu seimi koostatud näitus «Parlamendi kaitsmine. Jaanuar 1991» 14.02–16.03.

Üritused

Ettekandepäev «70 aastat massimõrvast Tartu vanglas» 08.07.

KGB kongide muuseumi 10. aastapäeva tähistamisel kohtuti endiste poliit-

vangidega ja kuulati nende ettekandeid: Ülo Raidma 12.10, Mart Niklus 19.10 ja Enn Tarto 26.10.

Koostöö partneritega ja toetajad

Muuseumi – nagu iga teisegi organisatsiooni – eduka toimimise eelduseks on hea koostöö partnerite, toetajate ja publikuga. Külastajatelt me saame vahe-
tu vastukaja oma tegevusele, toetajate ja koostööpartnerite panuses väljendub usaldus muuseumi vastu.

Ürituste, näituste ja trükiste ettevalmistamisel toetasid muuseumi 2011. aastal Tartu Kultuurkapital, Eesti Kultuurkapital, kultuuriministeerium ning Tartu linnavalitsuse kultuuriosakond. Suurimaks ettevõtmiseks, mille tulemus jõudis publiku ette küll alles 2012. aastal, oli Eesti Filmi 100 aasta juubeli näituse ettevalmistamine. Näituse ja hiljem ka programmi ettevalmistamisel olid abiks Eesti Filmi sihtasutus, Eesti Kultuurkapital ja Tartu Kultuurkapital.

2011. aastal jätkus koostöö kunstiühinguga Pallas vähetuntud pallaslaste loomingu tutvustamisel. Ülejõe ja Tammelinna linnaosapäevade ürituste korraldamist juhtis ja toetas Tiigi seltsimaja. Koostöös Eesti Muuseumiühinguga viidi ellu muuseumiöö programm ja jätkuvalt sai see ettevõtmine toetust ka Tartu linnavalitsuse kultuuriosakonnalt.

O. Lutsu majamuuseumi tegevust on teised eesti kirjanike muuseumid rikkastanud oma näitustega ja toetanud asjatundlike nõuannetega. 2011. aastal astus O. Lutsu majamuuseum Eesti Kirjanike Muuseumide Ühingu liikmeks, et tõhustada veelgi senist koostööd eesti kirjanike ja nende pärandi tutvustamisel.

Laulupeomuuseum jätkas sisukat koostööd Eesti Teatri- ja Muusikamuuseumi, Emajõe Suveteatri, Vanemuise seltsi ja Vanemuise teatriga. Esimest korda tehti üritusi koos MTÜga Teatribuss.

KGB kongide muuseumi kindel toetajaskond ja abilised on endised poliitvangid, kes aitasid tähistada muuseumi 10. aastapäeva. Jätkuvalt on muuseumi tegevust rahaliselt toetanud Ameerika Eesti Fond.

TÄNAME TOETAJAJD: Tartu Kultuurkapital, Eesti Kultuurkapital ja Eesti Kultuurkapitali Tartumaa ekspertgrupp, kultuuriministeerium, Ameerika Eesti Fond ja Agu Ambre, kirjastus Koolibri ja Kalle Kaljurand, Tartu õlletehas, Eesti Muuseumiühing, teater Vanemuine, Tartu linnavalitsus ja linnavalitsuse kultuuriosakond, Eesti Endiste Poliitvangide Ühing, kaastöölised ja annetajad, kolleegid teistest Eesti muuseumidest ja paljud teised.

Tartu City Museum in 2011

The year 2011 started with good news for the Tartu City Museum. At the gala of Estonian Museums' Annual Awards the winners in different categories were announced, and the Tartu City Museum and Marge Rennit were both given the top prize for organising the best science event in 2010. In addition to science events, the museum can boast its collections and rarities within them. Against the background of recent years' concept – that the museum has to be, above all, amusing and entertaining – we were pleased to realise that people still value research conducted at the museum as well as its collections. At the end of 2010, the Department of Culture at Tartu City Government announced a competition for key stories of Tartu museums, where the latter had to compete for the best presentation of a unique museal in their collections. The Tartu City Museum won two first prizes: the Tmutarakan coin in the City Museum and the memorial kerchief in the exposition of the KGB Cells Museum attracted the jury's attention due to their uniqueness and good presentation. At the end of the year, the City Museum was notified of the fact that our exhibition *Porive-ski Inn* was nominated for the best temporary exhibition in Estonian museums in 2011. The exhibition staged by archaeologist Eero Heinloo and designed by the lecturers and students of the Tartu Art College deserved much praise both from experts and ordinary visitors.

In 2011 the KGB Cells Museum – one of the most frequently visited branches of the Tartu City Museum – celebrated its 10th anniversary. To mark this, an international conference was organised, which brought to Tartu colleagues from several European museums. The KGB Cells Museum occupies a prominent place in introducing the repressions and political events that have occurred in the recent history of Estonia. Since 2011 the museum has been marked on the map of most significant sites of European cold war. The undertaking coordinated by Danish historians focused on mapping the sites, structures and museums in the Baltic region in the period of cold war, and their introduction to the wider public.

All the branches of the museum offered a comprehensive programme of events, temporary exhibitions and educational programmes: the Song Festival Museum hosted the participants of the international folk art festival Europeade, unique Estonian music instruments were displayed, new museum classes were devised and performances of operating amateur theatres were continually

introduced. The O. Luts Home Museum made preparations for the celebration of the writer's 125th birth anniversary, the 19th-Century Tartu Citizen's Home Museum staged interesting exhibitions about living conditions in Tartu and continued lectures on cultural history. Preparations for the exhibition *From Pääsuke to tARTuff. Film City Tartu*, which introduced Tartu as a film city, were quite labour-intensive. The exhibition opened to the visitors in 2012, the year of the 100th jubilee of the Estonian Film.

In 2011 the Tartu City Museum and its branches boasted 28,678 visits, including 7,156 at the City Museum, 10,500 at the Song Festival Museum, 5,354 at the KGB Cells Museum, 2,750 at the O. Luts Home Museum and 2,918 at the 19th-Century Tartu Citizen's Home Museum.

In 2011, the collections of the Tartu City Museum were supplemented by 3,091 museals and by the end of the year their total number amounted to 141,332. During the year collection keepers lent to researchers 777 museals. In order to better manage its collections, the museum continued entering the descriptions of museals into the MuIS database (www.muis.ee). By the end of 2011, the web-based database included data about 49,386 (approximately 35%) museals of the Tartu City Museum.

JOONISED 1, 2. Ajalehe Tartu Postimees toimetus. Samal päeval ilmunud ajalehe tömmised (üal) ning toimetuse juht Vahur Kalmre oma töökabinetis (all). Fotod: Tiia Reisner.

Tartu Linnamuuseumi kogude juurdekasv 2011. aastal

Kaie Jeesser

Tartu Linnamuuseumi kogu suurenes 2011. aastal 3091 museaali võrra, neist 515 osteti 1325 euro eest. Praeguseks on muuseumikogus hoiul 141 332 museaali.

Tabel 1. Tartu Linnamuuseumi kogude juurdekasv 2011. aastal

Kogu	Juurdekasv	Üldarv 31.12.2011
Ajalooline kogu	399	12 715
Arheoloogiakogu	3	48 210
Arhiivimaterjalide kogu	286	29 369
Audio-videokogu	19	58
Fotokogu	2363	42 645
Kunstikogu	21	1499
Numismaatikakogu	0	6836
KOKKU	3091	141 332

Sarnaselt eelmiste aastatega kasvas kõige enam **fotokogu** (2363 museaali võrra). Suure osa sellesse vastu võetud materjalist andis muuseumisse varem tulmunud Ants Nilsoni laulupeoteemaliste negatiivide kollektsoon¹, 2011. aastal võeti sellest vastu 1508 negatiivi. Fotokogu terviktulmet vaadates näeme, et materjali on laekunud nii erinevate teemade kui ka eri perioodide kohta.

Muuseumi fotokogu kuraatori Eevi Kärkla eestvedamisel pildistati ajalehe Postimees Tartu toimetuse (Gildi t 1) tööruume ja uue ajalehenumbri ettevalmistamise töösükleid. Kogumisprojekt tõi muuseumi kogusse tänapäeva ajalehetoimetuse värvikat tööpäeva kajastavad fotod koos lisateabega (TMF 1415: 1–200, joonised 1, 2).

Teine nüüdisaega jäädvustav fotoseeria kujutab ühe Tartu ridaelamu (Tamme pst 79) haljastuse kujunemist aastatel 2009–2011 (TMF 1425: 1–36, joonised 3, 4). Koos fotodega anti muuseumile üle ka haljastusplaan (autor Airi Loid). Niimetatud aed leidis tunnustust Eesti Vabariigi presidendi konkursil «Kaunis Eesti kodu 2011».

¹ Vt Kaie Jeesser. Tartu Linnamuuseumi kogude juurdekasv 2010. aastal. – Tartu Linnamuuseumi aastaraamat, 17. Tartu 2011, lk 173–179.

JONISED 3, 4. Tiitliga «Kaunis Eesti kodu 2011» hinnatud Tartu Tammelinna ridaelamu haljastus.

Foto: Toomas Taros. TMF 1425: 25, 30.

Kersti Järwise vahendusel saabusid muuseumisse Jäned Põllutöökooli õpetaja Johannes Vanni fotopärandisse kuuluvad 1920.–1930. aastate fotod (TMF 1416: 1–16). Neil on kujutatud tavakodanikke, kooliõpilasi, skaute ja sõjaväelasi. Hästi jälgitavad on rõivadetailid, mundrid ja eraldusmärgid ning ilmekalt on jäädvustatud Eesti Kaitseväge Jägala sõjaväelaagri tegevus 1936. aastal.

Joonis 5. Eesti kaitseväelased Jägala sõjaväelaagris 1936. aastal. TMF 1416: 3.

2011. aastal oli **ajaloolise kogu** (esemekogu) juurdekasv kaks korda suurem kui eelneval aastal. Selle kogu täienemine on seotud kogumisprojektiga, mida juhtisid muuseumi teadur-koguhoidja Aime Kärner ja peavarahoidja Kaie Jeeser. 2011. aasta algul pöördus muuseumi poole arhitekt Raal Kivi, soovides üle anda oma vanemate korterisse kuuluvaid esemeid. Raal Kivi oli pikka aega ametis Tartu peaarhitektina (1972–1991, 2004–2005) ja tema isa Raul-Levroit Kivi (1920–2009) töötas aastatel 1950–1972 Eesti Projekti Tartu osakonna peaarhitektina, seega on nende tegevus kujundanud nii mõnegi Tartu piirkonna arhitektuurset pilti.

Tähtvere linnaosas C. R. Jakobsoni tänaval asunud Kivide korteri sisustus pärineb 20. sajandi teisest poolest. Kogutud materjali hulgas on sisustusesemeid, koduelektronikat ja tarbeesemeid: ühes peres poole sajandi vältel kasutusel olnud telefoniaparaadid (TM 3368: 1, 2, 5 Aj), eri tüüpi raadiod (TM 3342: 6–10 Aj, joonis 6), veekannud, termoskannud, kandikud, triikraud, vihma-varjud, jalutuskepid (TM 3343: 3–31 Aj), hakklihamasin (TM 3343: 7/a-g Aj), mikser (TM 3343:8/1–7 Aj), elektriline jalasoojendaja (TM 3343: 28 Aj).

Mööbliesemetest võiks välja tuua 1960. aastatele iseloomuliku kerge konstruktsiooni ja liigendseljatoega televiisoritooli. Kogutud esemed on pildistanud

JONNIS 6. Arhitekt Raul-Levroit Kivi kodus kasutatud raadioaparaadid. Foto Peeter Paasmäe. TM 3342: 5, 7, 8, 9.

muuseumi tehnik Joonas Õunapuu ja neid saavad kõik huvilised vaadata muuseumide infosüsteemis MuIS (TM 3342; TM 3343, TM 3368, www.muis.ee).

Seoses näitusega «Minu Tartu. Arhitekt Raul-Levroit Kivi» jõudsid muuseumisse veel Raul-Levroit Kivile kuulunud malendid (TM 3326: 1–3 Aj) ja väike suupillide kollektsoon (TM 3326: 4–7), mille väikseim pill on mõõtmetega 4×1,8×1,5 cm ning valmistatud firmas M. Hohner.

Suve algul muuseumile üle antud piianiino on toodetud J. Moritza klaverivabrikus Tartus (TM 3347 Aj). Klaver on juugendliku joonega ja mustaks värvitud. Kaane siseküljel on võidetud medalite kujutised ja tekst: J Moritz / Pianinoforte-Fabrik in Dorpat/2565.²

Klaverit on kasutanud perekond Taba aastatel 1932–1992 läbi mitme põlvkonna. Üleandja Kai Taba vanatädi Aaja Taba (snd 1920) meenutusel osteti klaver kas aastal 1932 või 1933, mil tema vend, üleandja vanaisa, Rudolf (1904–1944) elas Antslas. Rudolf Taba oli Antsla kooliõpetaja, kuid andis lisaks muusika-, joonistamis- ja ajalootundidele oma kodus klaveritunde. R. Taba kolis elama Tartusse Raja tänavale 1930. aastate lõpus. Klaverit käisid Tartus mängimas ka tema sõbrad, sh tuntud pedagoog Johannes Käis, kes oli Rudolfi õpetaja Võru seminaris. Klaveri küljes olnud küünlaalused varastasid vene sõdurid, kui Tabad olid 1944. aastal Raplas sõjapaos.

Ajalooline kogu täienes ka mitmete riidesemetega. Nii on muuseumis nüüd talletatud Tartu meeskoori Gaudeamus (1970. aastani Kõrgemate Koolide Lõ-

² Tartu klaverite kohta vt Alo Põldmäe. Tartu oma klaverist. – Tartu Linnamuuseumi aastaraamat, 17. Tartu 2011, lk 129–142.

JOONIS 7. Eestis 1920. aastatel ilmunud filmiajakirju. Foto: Peeter Paasmäe. TM 3352: 2, 8, 10.

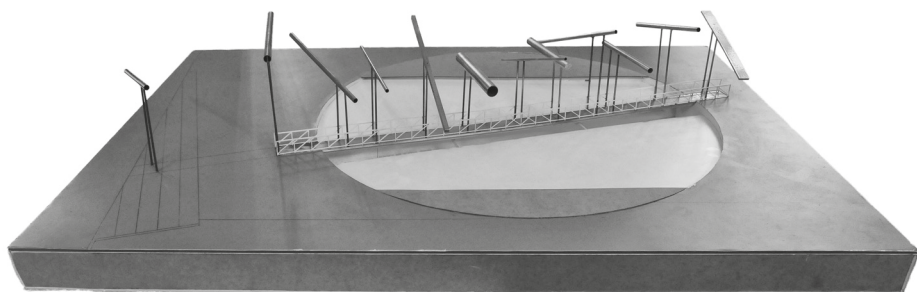
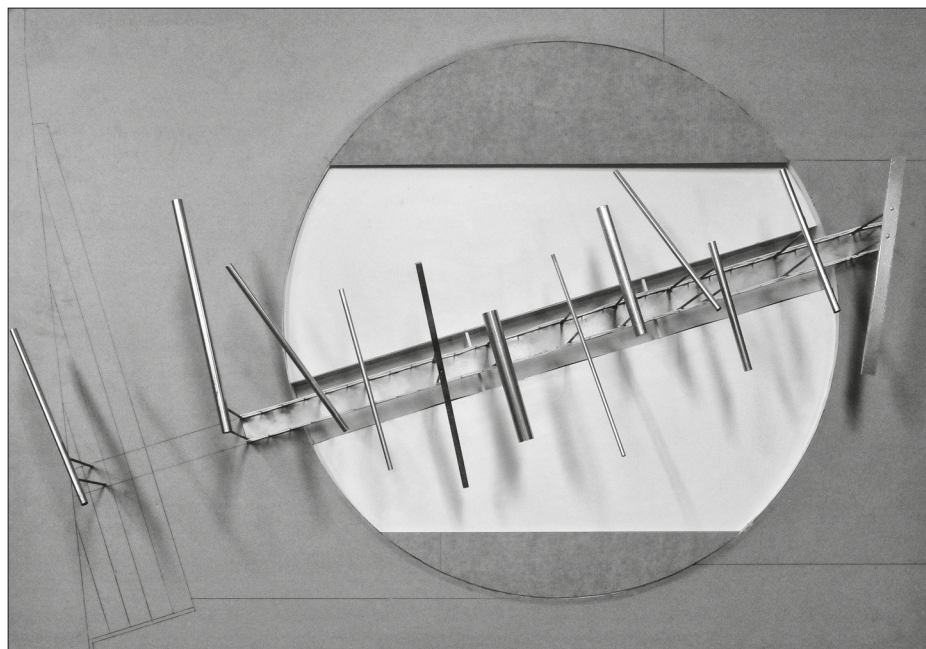
petanute Tartu Meeskoor) kooririided (TM 3321: 1–10 Aj). Vanim hallist villasest riidest ülikond pärineb 1960. aastate lõpust.

Üleandja Jaan Malini vahendusel jõudis muuseumisse pakk 1980. aastate paberit. See on suitsupaber, mis oli nõukogude ajal kasutusel keelatud trükistest koopiategemiseks ja seetõttu väga hinnatud materjal.

ARHIIVIMATERJALIDE KOGU kasvas 2011. aastal 286 museaali võrra. Valga Muuseumi vahendusel jõudsid linnamuuseumisse Tartu Elukutseliste Mees- ja Naiskelnerite Ametiühisuse tegevust kajastavad materjalid 1920. aastatest: liikmekaart, põhikiri ja korralise koosoleku müürileht (TM 3314: 1–3 Ar).

Käesolev aasta on Eesti filmi aasta. Seoses näituse «Filmilinn Tartu. Pääsukesest tARTuFFini» koostamisega on selle kuraatorite Marge Renniti ja Silja Parise vahendusel muuseumisse jõudnud mitmed filmielu kajastavad trükised. Filmitemaalised trükised on ostetud Gildi antiigikauplusest, nende seas on ajakirjade Filmileht ning Film ja Elu numbrid aastatest 1926–1929, Odamees 1924, Eesti Film-Revue ning Ekraan 1924 (TM 3352: 1–18 Ar, joonis 7).

Laulupeomuuseumi kuraator Kadi Kähär on 2011. aastal tegelenud kogumisprojektiga «Tartu meeskoor Gaudeamus». Gaudeamuse koori tööd ja ühist vaba aja veetmist läbi kõigi tegutsemisaastate kajastava materjali on muuseumile vahendanud kauaaegne kooriliige Vello Soodla. Sii kuuluvad slaidid, suveniirid, riided, märgid, vimplid, helilindid, grammofoniplaadid, CDd ja DVDd (TM 3319: 1–27; 3321: 1–10; 3327: 1–67; 3353: 220).

JÕONISED 8, 9. Juri Lotmani mälestusmärgi ideekonkursil I ostupremia vääriliseks hinnatud kavand-makett «Lotmani sild», autorid Ignar Fjuk ja Egni Muuga. Foto: Peeter Paasmäe. TM 3336 K.

Kõige enam, 139 säiliku võrra, täienes selle kogumistöö käigus muuseumi arhiivkogu: noodid, kontserdikavad, koori sümbolitega trükised, kaaned, brošüürid, müürilehed, laulupidude osalejakaardid, kooritegevusega seotud dokumendid ja kirjad (TM 3353: 67–220 Ar).

Muuseumikogude juurdekasv pole ühtlane. Nii ei laekunud 2011. aastal **numismaatikakogusse** ühtegi museaali ning **arheoloogiakogude** täiendus oli väike.

KUNSTIKOGU täienes 21 museaali võrra. See on küllalt märkimisväärne kasv, kuna Tartu Linnamuseum ei kogu sihipäraselt kunstiesemeid, sellega tegeleb Tartu Kunstimuseum. Linnamuseumisse jõuab kunst, mis on seotud Tartu linnaelu ja üritustega.

Seoses Juri Lotmani juubeliaastaga (2012. aastal tähistatakse J. Lotmani 90. sünniaastapäeva) jõudis linnamuuseumisse Tartu linnapildis J. Lotmani mälestuse jäädvustamiseks korraldatud ideekonkursil I ostupreemia saanud kavand-makett «Lotmani sild», autorid Ignar Fjuk, Egni Muuga (TM 3336 K, joonised 8, 9).

Ideekonkursil I preemia vääriliseks hinnatud töö «Vihm» (autorid skulptor Mati Karmin, arhitekt Andres Lunge) järgi teostatud mälestusmärk-skulptuur avati Tartu Ülikooli raamatukogu juures asuval puhkealal 6. oktoobril 2007.

Muuseumi **audio-videokogu** täienes muuseumi enda tegevust kajastava materjaliga, jäädvustatud on laulupeomuuseumis toimunud salongiõhtud Tartu tuntud muusikategelastega.

See on lühike ülevaade 2011. aasta tulmest, kuid igal huvilisel on võimalik tutvuda linnamuuseumi kogudega internetis aadressil www.muis.ee, valides üheks otsingu parameetrik Tartu Linnamuuseum.

Increase of collections at the Tartu City Museum in 2011

Kaie Jeesser

In 2011 the collections of the Tartu City Museum were supplemented by 3,091 items, and as of today, the museum stores 141,332 museals.

Similarly to previous years, the photographic collection increased the most (by 2,363 items). Negatives of the Song Festival from photographer Ants Nilson constituted a considerable part of the submitted material. The increase of the historical (artefact) collection in 2011 was twice as big as during the previous year (399 items), and it was related to a collection project, which provided the museum with the furnishings of a flat in Tartu dating to the second half of the 20th century: pieces of furniture, home electronics and commodities. The collection of archival materials increased by 286 museals. As 2011 was the Year of Estonian Film, an exhibition entitled *Film City Tartu. From Pääsuke to tARTuFF* was staged, and in this connection several publications dedicated to this topic made their way to the museum. Due to the collection project of the Song Festival Museum, *Tartu Male Choir Gaudeamus*, the archival collection was supplemented by 139 museals: music sheets, concert programmes, printed matter with choir symbols, folders, brochures, posters, participant cards from Song Festivals, documents and letters relating to choir activities, etc.

The art collection was supplemented by 21 museals. One of the interesting items handed over to the museum was the design-model *Lotman's Bridge* by Mati Karmin, which deserved the first prize at the competition organised to record the memory of J. Lotman in Tartu. The museum's audio-video collection was supplemented by the material about the museum activities – recordings of music lounge events with well-known musicians from Tartu at the Song Festival Museum.

Anybody interested in the collections of the Tartu City Museum in more detail can find additional information on the Internet at the address: www.muis.ee.

Kasutatud lühendid

CAMOC	International Committee for the Collections and Activities of Museums of Cities (ICOMi linnamuuseumide rahvusvaheline komitee)
CIDOC	Committee for Documentation of the International Council of Museums (ICOMi rahvusvaheline dokumenteerimise alamitee)
ERA	Eesti Riigiarhiiv
EAA	Eesti Ajalooarhiiv
EFA	Eesti Filmiarhiiv
ERAF	Eesti Riigiarhiiv (endine Parteiarhiiv)
ERM	Eesti Rahva Muuseum
EÜS	Eesti Üliõpilasselts
ICOM	International Council of Museums (rahvusvaheline muuseumide nõukogu)
KM	Eesti Kirjandusmuuseum
MuIS	muuseumide infosüsteem
NKVD	(venekeelne lühend, eesti keeles SARK, NSV Liidu Siseasjade Rahvakomissariaat)
PÖFF	Pimedate Ööde filmifestival
TaM	Tartumaa Muuseum
tARTuFF	Tartu armastusfilmide festival
TM	Tartu Linnamuuseum
TMF	Tartu Linnamuuseumi fotokogu
TÜ	Tartu Ülikool
ÕES	Õpetatud Eesti Selts

